

Baugu

Yãziɔ

Bao

History of Borgu in Boko
compiled by Dr Ross McCallum Jones

Most of this booklet consists of quotations from historians whose books can be found in university libraries. The name of the book and its author, the date when it was written and the pages from

which the quotation comes are given after the quotation. Full details of the books are given in the bibliography at the end.

U.E.E.B./SIM

Ségbana

2006

Yā pǒ kú lái bee guuǎo

	<u>Lákpe</u>
Lɛɛ 1 Boo yā bǎkǐi	5
Lɛɛ 2 Kísia yā	8
Lɛɛ 3 ɛfaa yā	15
1493 Sǒngai gbězǎo Sǒni Ali sǐ Bauguu nǐ zǐo	
1555-6 Sǒngaiǎo Busa kaalea	
1820 Bisǎo Vūan zǐkanaǎo yaa	
Lɛɛ 4 Laataa	19
Lɛɛ 5 Zǐkaa nǐ busueǎo deǎo	20
1793 - Zǐblea Yuuǎo wà Ɔyo	
1835 - Zǐblea Seo Kpeawa Ilǎoni	
1880 - Gébe zǐo	
Lɛɛ 6 Ānasaǎo mǎa	23
1805 Mango Paki gaa Busa	
1826 Kalapatǎo (Clapperton) mǎa	
1894 Kaama nǐ Nii kíǎo ǎdaa láu Lugaadi ae	
1898 Giisi busu kpaalea nǐ Falansio	
Lɛɛ 7 Ānasaǎo gbāamǎanégǎo	31
1902 Giisi ānasaǎo gēa Kaama nǐ Busao	
1915 Bǎa Giisi ānasaǎo kpe	
1920 Busa kía gǎa ɛfaa ũ	
1924 Kyókpe káau wēa Kaama	
1939 Kyókpe káau wēa Busa	
Yā kāfǐǎo	35
Nii Kíǎo	

Busa Kíáó

Kaama Kíáó

Wáwa Kíáó

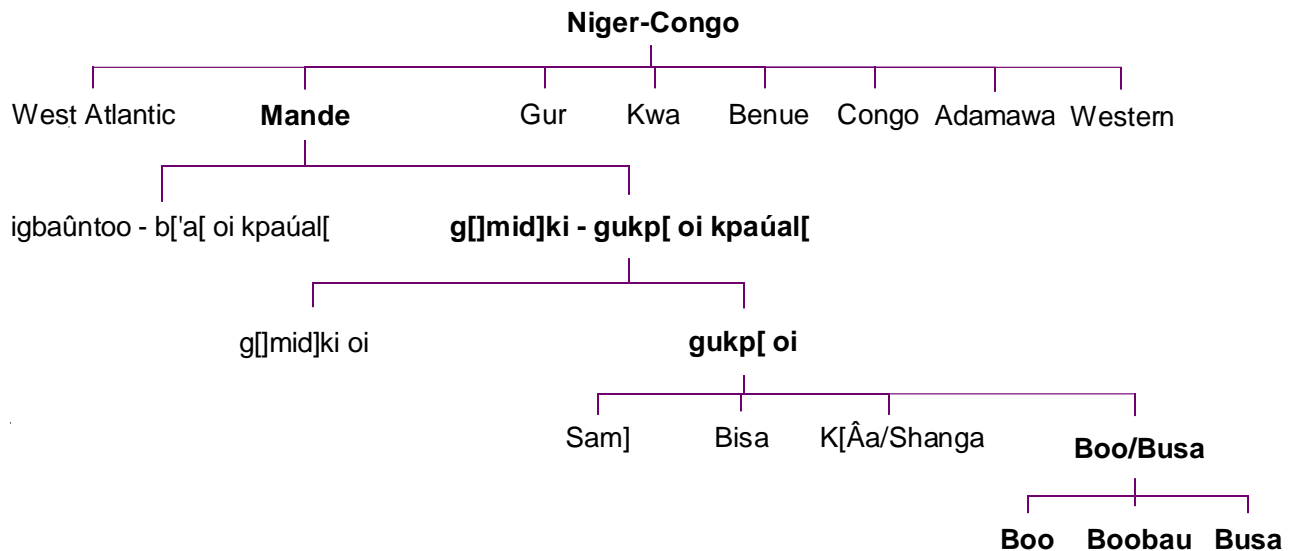
Yãzi taala pɔ wa kɛ̀ ní ãnasaa yãóó

39

Lɛɛ 1 — Boo yā bɔkīi

Bui pɔ an yā bɔkɔwɔɔ

Boo/Busa buiyāɔ bɔ Mande bui yāɔ guue za a gukpe oi gāliu. Mande buiyāɔ sɔ à bɔ Sena-Kongo (Niger-Congo) zea guu. Welmers mɛ Boo/Busa yā kú Sena-Kongo buiyāɔ guu lán kéwa. (gué beeɔ) ?

Gbéɔ gbɛɔn àaa sɔsɔ lɛɛ àaa do baosai taa (180,000) mé Boo/Busa yā'o. Gbépiɔ ku Benɛɛ busu gugbāntoo gukpe oi n̄ Giisi be'ae oio za Sena n̄ Benɛɛ busuo zānguɔ.

Gugbāntoo be'ae oi Mande buiyāɔn ke: Bambala, Bozo, Konɔ, Kpele, Kulanko, Ligbi, Loma, Loko, Mandekā, Mendi-Bandi, Samogo-Guā, Sembla, Soninke, Susu-Yalunka n̄ Vaio. Wì buiyā beeɔ o za Mali, Senegali, Ginɛɛ, Siela Leoni, Libelia n̄ Kodivuaaɔ.

Geɔmidɔkīi gukpe oi buiyāɔn ke n̄ n̄ buiyā'onɔɔ dasi léo.

Manɔ	375,000	Ginɛɛ, Libelia
Dā/Gio	500,000	Kodivuaa, Libelia
Guro/Kweni	300,000	Kodivuaa
Tula	40,000	Kodivuaa
Mɔa	12,000	Kodivuaa
Wā	18,000	Kodivuaa
Tugā Somɔgo	105,000	Buukina Faso
Bisa	400,000	Buukina Faso
Kèa	10,000	Giisi
Boo/Busa	178,000	Giisi/Benɛɛ

Boo	100,000	Gìisi/Benɛɛ
Boobau	6,000	Gìisi (Kaama busu)
Busa (Bisā)	36,000	Gìisi (Busa busu)
Busa	6,000	Gìisi (Ìo busu)

Mande buiyā'onao kpaalea (Boo/Busa kú ɔplaa oi)

"Boo/Busa yā'onaoá daɛɔnɛ ní Mande gāli yā'ona kīni pó aa ku Baugu gukpe oioo. Aa ku Baugu busuu a de wè òaa sɔla.

Amadu Laba (Ahmed Rabat) yāzibaokpana pó b̀ Timbukutu kè a láu à m̀: "Baugu pó kú Kukia gɛɔmidɔkīi oi á Mali kía busu saaloe za 1260 e 1564, baa ké wi iko kewà sāasāo. AŌ ku a zéwa wà me gbé pó aai kía ble Baugu à Mande yā pó wì me Boko o, ò aai kía ble Mali busu zɔɔ saalowa gɔɔ pó Mali kía yāo tà gukpe oi e Kasina, kāaaa ní Bauguo."

Stewart, The Role of the Manding in the hinterland trade of the Western Sudan pp 289-290

"Mali kía busu á Mande buiyā'onao busu pó dàale za Ali Bakili (Al Bakri) gɔɔ za 1028 e 1094. Gɔɔ bee wà m̀ Mali kía á Efaae. Ali Diisu (Al Idris) gɔɔ za 1100 e 1166 Mali wéle dekōa ní zɔewia zɔɔoo. Āma wè basoo gbea ké Mandingo negōe pó wì me Sundiata Keita kía blè ò à zīblè Ganawa, Mali wéle kàfi maamaa gɔɔ bee, ò à tó b̀. Mali gbépio zīblè Songai busuwa gubāntoo oi ní Dagomba pó kú gɛɔmidɔkīi oio, āma aa f̀a zīblei Baugu, Guluma ní Mɔsio busuwa. Yā pɔ Ali Bakili ò za 1068 kè sīana à m̀: Gbé pó aa ku busu beo guu gbé pó aa gèma ní zīo dède ní píi. (Efaa ò àle ní o we.)

Ké Sundiata gà wè 1250 taa, gbé pɔ aà gèe blè Mansa tó blè. Kía gbɛɔn swaaɔo kpala blè e wà gè kà gbé pó tó b̀ maamaa, aà tón Mansa Musā (1307-1332). Gɔɔ pó Mansa gà 1332, aà busu kà za Tekuluo busuu be'ae oi e Zémao busuu Sena gukpe oi, Gāminao busu léwa.

Wè 1000-1100 guu bui nénaeo ku Mɔsio busuu za Buukina Faso. Gulu (Gur) buiyāo ò an daside ò o, baa ké Mande buiyāo ò an gbɛeo ò o. Balibali pó aa b̀ Kyadi (Chad) busu oio b̀le ní Zaūfalao, aa gèma ní zīo aa ní busu simá. Yāzibaokpanao s̀ ní gbéɔ f̀ele màa à gègè, lándɔ Zagawa géa Kukia pó kú Sena léwa, ge Kísia gbéɔ géa Baugu. Nibɔpio ò nɔ se Mandeo guu, asa Mandeo wé kéa de Guluola, ò aa Mandeo buiyā dàda ní ní taa yāo."

Hogben, Introduction to the History of the Islamic States of Northern Gisi p. 32

Mali kí busu ní Kanemu ki busuo wè 1350 taa

"Baugu felekaayã mè ní deziɔ mé sōde pɔ aa bɔ gubãntoo gukpe oiɔ ù. Aa sù gbéɔi, ɔ aa Baugu kàle. Za gubãntoo oi wà dāaa wà kō dē ní kiblea yã pɔ i kō se ní tãa gbagbaa zé pɔ gbé pɔ aa ní léɔ ì keoo, asa tɔle gbagbaa iko bɔ tãa yã ní felekaayão guue. Ké gbē pɔ aa gèma ní zīopiɔ kiblea ní n zīkaao de gbé pɔ aa ní lépiɔ pɔla yã, aa gbãa mɔné, āma ké aa dasio, aa gbē pɔ aa ní lépiɔ (Booɔ) yã dāda."

Levtzion, Muslims and chiefs in West Africa

"Mosi busu nà zǎokūawa za 1289. Za wě pi guu busu mèn síiǎo beeo ku za Sena kòolou gukpe oi.

- * Sōngai busu pǎo Mandeo ku a be'ae oi
- * Baugu busu pǎo kú Sena sae Sōngai busu geomidǎkīi oi
- * Guluma busu pǎo kú Baugu busu be'ae oi e géa Dagomba busuu
- * Gambaka busu pǎo kú Gana busu gugbāntoo oi

Lá felekaayā dewa, busu pǎo a gbāa deńla busu mèn síiǎo beeo guu mé Baugu busu ũ."

Frobenius, The Voice of Africa

Mali kí Mansa Musā busu zǎo lé

Lɛɛ 2 — Kísia Yǎ

Sōngai gbě pǎo wì mené Kakauo ò aa mè: Landǎo wě 600 taawa gběo Sudāa baa vǐ dasi boja za gukpe oi géa be'ae oi, ũ wì me Kísiaǎo felea. Wà mè Kísiapiǎo Pɛesi gbě pǎo aa zǐ kà n Lomudeo (Byzantines), ũ wà pèma géa be'ae oi, aa bǎle n Kyádi Senao aa gè Giisi busuu.

Yāzibaokpana daside wèi ké gběo bǎle wà sù wě 700-800 zānguo. Paama (Palmer) Kísia bǎkīi gběo sè za Daafuu (Darfur) géa Kpi Mìgbaasua (ge Gbè Wáiwai) (Bald Mountain), Malua gugbāntoo gukpe oi, bǎlea Adamawa busuu géa Basima n bui pǎo aa bǎkǎwao busuu e Mulii. ũ aa kǎ kpàale, gběo tǎ Zalia, gběo sǎ aa tǎ Wukali, gběo zǎle Gwana, gběo tǎ ae be'ae oi, aa Wáwa kàle n Bakuo.

Kísia tǎ bǎ Pɛesi kía zi tǎe kīie. Sasanidi kía gběon plaǎo ku wě 500 e 700 zānguo, ampio ũ wì oné Kosilau (Khosrau), n Laalubu yǎo sǎ Kísia (Kisra). Wa kíapiǎo dǎ Laalubu busuu gusopiiu. Kosilau aizee sèle a kǎaa dasidasi, ũ à gǎ tǎde ũ Ilani (Iran) yāzi guu. Bee yǎi Kísia tǎ gǎ kǐ pǎo tǎ bǎ ũ ge kǐ pǎo nama ma ũ, ũ gběo sǐ ké tǎ pi kǎaa n gbě pǎo aa bǎ za gukpe oio (tǎo)ɛ. Pɛesi-Laalubu yǎo gè Sudāa felekaayāo guu geomidǎkīi oi n a be'ae oio, baa gǎo pǎo Efaa yǎ i li gu piǎlao. Gběo zèd ké Kísia yǎ mé dǎaa à gbāa pǎo wì me Sahala baa vǐ à gè gu pǎo à gǎné fǐ ũ guu, i ke gběo fèle wà sù za gukpe oi no.

Baugu ǎ wà Kísia yǎ fīdaa màu a bǒole dè(?) gu kīniǒla. We lo wà Kísia yǎ kǎaaú n kpalablea yǎo. Baugu busu lé kà e Sǒngai busuu, āma à kuĀ wào dǎo ké wi fǎ zǐblè Bauguwa yǎa ziio. Buiǒ sǐnzi n zǐo dasi, āma aai zε gi gǒo píie. Sema ké Lugaadi (Lugard) mǎo à lédoū kèrǐno 1894, gǒo bee Baugu wèi gupǎledeǒ mǒo iko kemá. Ké Efaaǒ kía Asikia (Askia) kía blè za wè 1512 e wè 1517 zǎnguo, Sǒngaiǒ zǐblè Gǎminaǒ busuwa píi, baa ké aa fù Baugu busuwa a pǎsǐ yǎi.

Gbēeǒ mè yǎ kú Kísia n Mamaduǒ zǎnguo. Matthews (1950) mè ále e gbéé pǒ aa Kísia fǐ túbi seǒǒ mé aa yǎ bee kǎfi. Lá Efaa yǎ lì gua wà mé a bæeε vǐ baa tāagbagbanaǒ guu Sudāa be'ae oi, aa ye Mamadu tǒ nawà. Meek (Meeki) (1925) mè felekaayǎ pǒ kéa dilea pi keeǒ á sǐanaε, aai yǎzi o súsú, āma yǎ pi keeǒ bǒole sea vǐ. Efaa pǒ a fǐ làasoo ke mé a lákēa dǎo píi a fǐ yǎzi fǐ da kyókensaionε. (?)

Wà mè Kísia á beleε za Maka ge Laalubu busuu gueǒ. Aǐ gǐ Mamadu yǎ pǒ a dilēzi, à gǐ gǐi Efaa ũ. Ké a è ānabi Mamadu zǐkanaǒ ye zǐ blewa, ǎ à bàa lè n a gbéé, à tà báasia busuu (Africa) bǒa gbáa pǒ wǐ me Sahalau e à gè kàǒ Senai, ǎ Sena yàasa kuĀ dabuyǎ ũ ké Efaa pǒ aale péleaǎziǒ su (fǐ) buao yǎ musu (yǎi). Yǎ pǒ kéa dileaeǒ guu wà mè gbépiǒ á Balibalinaǒne (Berber) bǒa za Aflika gubǎntoo oi.

Gu pǒ Kísia yǎ kúueǒ wà mè Kísia á nibǒe, gueǒ sǒ aǎpi ge aá buiǒ mé aa kpalablenǒ ũ. Wà Kísia pǒeǒ è wéleǒeǒ guu, wà mè à bǎo aǎ kǐie, ǎ wa dile pǒ pǒo kǐaǒ lí kúlekenéǒ ũ. Gu pǒ wà Kísia pǒǒ èu píi wa sè sèela ũ ké n dezǐǒ bǎo za gukpe oiε, ge n pǒǒ doū n gukpe'oideǒ pǒǒ. Gbēeǒ mè Kísiaǒ zǐle wà gègè Bǒlǒnu (Bornu) lán wè òaa do taawa. We lo aa bàa siu ké Bǒlǒnudeǒ gǐ Efaaǒ ũ yǎi, aa bǎo sù Baugu.

Yǎzibaokpanǒ wèi n píi ké Kísia iwǒǒ bùa Senawa za Ìo, ǎ Sena yàasa kuĀ gǐǒgǐǒ dabuyǎ ũ, we Efaaǒ péleaǎzi zèu. Aa kǎaa n Mande bui pǒ aa n lé weǒ, aa kpala kpà zεazea, a de bui pǒ aa liaǎziǒ pǒla. Gbéé pǒ aa sù dafupǐǒ gǐo kǐblenǒ ũ, kǐ pǒ aa de diio ũǒne, i ke kǐ pǒ aa de sa'onǒ ũǒ no, ké an bui bǎo adoa yǎi. Bee mé tǒ wàle mi siile kǐaǒneε (Emiaǒ)ú n gbǎao e gbǎ. Ampǐǒ yǎ gǐǒgǐǒ mé aa dǎaa n zǐkayǎo. Gu pǒ aa bǎo yǎi aa dǎo ké Lua ku mèn do mé aa mè n tǐzǐyǎo. Lá aa de Efaaǒ ũo, an zεa n Lua mèn do yǎ pǒ aa kǐao òlǒwēε ké Yesudeǒ n ũ. Mande bui pǒ aa n lépiǒ mé aa tǒole vǐ n tāagbagbayǎo. E tia busupideǒ lé ò ku kǐakpaayǎu n kǐagevǐyǎo n kpala yǎo. An busu dǎaanaǒ mǐde tǒn Bàa Kalabande.

Gbéé Kísia gaa ge lá pǒ wà kùawà dǎo, gbééǒ mè za Kókoε. N beeo à yǎzekalekalea dile a òwaǒne, ǎ aa fǎaa, aǎ né gbēǒn àaǐǒ mé aa Busa n Nǐio n Ìoo kàle. Gue beeo kǐaǒ mè wa de Kísia buiǒ ũε.

Yāzie (one word?) mē wa ye Kísia gō Efaa ũ, ɔ wa è bee i zé keo. A maà na, asa ì felekaayā pó wa kŭa e gbā bɔɔle ke. Efaa pó ānabi Mamadu n zīo tò Kísia kùle mi siile gēn pla, ɔ à yā pi mì dè à gè ua, ɔ à di s̄ kpe à b̀ n gbāao. Aī mē wà zīgāa lé, ɔ a sōna kŭa a ɔzī à mē á we mi siile gēn pla wè do guu, a de beelao. Ké Efaapio èa gu pó wà b̀du, ɔ ānabi pi zè n aà lilea saalo pio teasi. Wē n wēo wì ke màa, tó Sàaa dikpe mɔ b̀, Busa kía ì bɔ n a bedeo n a iwao, ɔ ì mi siile gēn pla kekekea ũ n teasio, ɔ ì di s̄ kpe n sōnao na a ɔzī, ì wii le gɔɔ pó wàle zīgāa lé ānabi léwēelena ũ.

Kíne pó aa ku Kísia bui ũo fāaa Baugu busuu, aa kí blè Zɔanaɔwa n Busaɔ lo. Kíapio ku Busa, Nii, Ìo, Wáwa n Kaamao. Kía kīnio kía blè Daome (Dahomey) za Kāni, Gbegbe, Kpaau n Gyùguo (ge Zùgu). Aa tó b̀ n s̄o yāi n n zīkaao n n toekaaɔ lo. Wi zī blemá ziiio.

Kísia yā pó Busadeo zèò lá Malam Yakubu Daudu Babana òwa

"Gbè pó de Busaɔ dezi s̄ia ũ, ɔ mé Kísia ũ, kía pó b̀ gukpe oi. Gbè daside lé e à b̀ za Saudi Alabia. Aī b̀ w̄leu n a bedeo n a gbēnao n a buio píi, ké à g̀ tei yā pó ānabi Mamadu dìleci yāi.

Aà zōlea Bɔɔnu gbèa aàpi n a gbèɔ b̀ n táo e aa kà Sena sae, gu pó wì me Kóla ge Kwala. Gɔɔ bee Sena á swa yàasa no. Kísia mé a yàasa k̄fi lá a ku tiaewa ké à e kpa a yànaone aasuo a ya lo. Ké Sena n d̄a aa b̀ aafia yāi, ɔ aa z̄le Sena pi lé.

Ké Kísia gà, à néo tò gbēon àaóú, Wolu, Sabi n Bico. Wolu n de gēe blè à kè kía ũ. Zī pó a kè káaun Ìo kálea ũ, ɔ à a dāuna Bio tò we kía ũ. Bee gbèa à gè ae, ɔ à kè a dāuna dowā. Gbè do tà geomidok̄i be'ae oi. Aàpi tà geomidok̄i gukpe oi. Ké Wolu bèbe à gègè, à z̄le Busa. Busa bee bɔɔle mē "ma busae". Gu pó à zèu, we ɔ à Busa w̄le kàlé.

Aà bebea guu Kísia be n Efaa lādōnao, wì òné "malam". An mīde tón "Bamalubele". Aà bui do pó wì me Malam Toga mé Wáwa kàle. Màa wa kpalablek̄i mèn àaɔ kàle. Yāeo b̀ za Busa wà mē Kísia mé Busa w̄le kàle azīa. Gbēo mē Kísia á báapuae. Bee kō sè n aà Laalubukeo ge n aà Belibelikeo."

Kisia yā pó Kaamadeo zèò lá Mamadu Wazili òwa

"Kísia b̀ a busuu n a gbèɔ ké aa bàa lè ānabi Mamadu pɔfēe, asa aa g̀ teiaàzie. Aa tà geomidok̄i oi s̄usu. Ké aa kà Bɔɔnu, aa z̄le we yɔɔ.

Ké à kè sàa, aa è à ku^À wà ɛa bɔ ní táoɛ. Aa tà be'ae oi aa gu pɔ wa zɔ̄leu weele. Gbezā aa kà Sena sae, swa zɔ̄ pɔ wa fɔ̄ buawào, sema ní gó'ilenao. Kísia dabuyā kè à ní suabà, à tò ípi kèaa, ɔ̄ aa è bùa. Ké an yànao lé péleñzi, ɔ̄ í kùaaamá aa gàga. (Yā pi b̀̀kɔ̄wà ní Mɔ̄zi isia Tēa z̄̄eao!)

Kísia z̄̄le Busa ní a gbéɔ. Ké à gà, aà née ku aàno káio. Aa tà s̀̀saou be'ae Nii oi. Aà wó̄ke yāi wà aà né z̄̄ode kpà Nii kía ũ. Ké Kísia kè sai, aà iwao p̀̀leñzi. Aa ní é, āma aa ye mɔ̄aio, ɔ̄ aa ò z̄̄ina piɔne aa dɔ̄aané aa gé ní bɔ̄leɔ kei. Aí kè s̄̄, z̄̄o mé ḡ̄ Busa yāḡ̄ḡ̄ɔ̄nao ũ, Niideɔ mé aa yā dilené.

Ké à gɔ̄ pla kè, ɔ̄ Nii kía gà gɔ̄ pɔ aà né z̄̄ode ku za toekákii z̄̄azā. Wà gbéɔ z̄̄ ní sísi, āma wi ní e káauo. Wa fɔ̄ kpala to m̀̀aao, ɔ̄ wà ní dāuna kpà kía ũ we. Gɔ̄ewa aà v̄̄i gbéɔn pla pɔ aa ku z̄̄o mà ké ní de kè sai, mé wà ní dāuna do kpà kía ũ. Ké gbēdo ye kpala si ní gbāao, ɔ̄ gbēdo òè gu pɔ aa fɔ̄ kí bleuɔ ku dasi, a maa wà ge z̄̄le wà kí ble gu p̄̄lei. Gbēdo gè z̄̄le Buelu, ɔ̄ gbēdo gè Kaama kàle."

 "Baugu gbéɔ yā gwaa maa de gbē k̄̄ni pɔ aa z̄̄le Sena sae gbéɔ p̄̄la. Ampio mé aa tāagbagbanao bui pɔ aa f̄̄ ḡ̄ ɛfaaɔne aa lélemá ní z̄̄io ũ ndo. À gègè ké Sokoto ní Gwandu Vūaanao ye lélemá ní z̄̄io, āma aai f̄̄o, aa s̄̄i ké ní ānabi báaa kuñno wà z̄̄i ká ní gbē b̄̄e piɔo. Baugudeɔ ì me aa f̄̄ z̄̄i blemáo, i ke ní z̄̄ikaa yāi no, sema ní lousisiyā pɔ b̀̀ Kísia k̄̄i sabai yāi, Yuda gbé (Jew) pɔ a z̄̄ia kpà dunia búu duunao yāi.

Tó wa òné tāagbagbanao aai gi f̄̄iafiæ. An yā nae s̄̄, asa aa d̄̄o ké wa de ɛfaaɔla yāo zé guu dasi. Aa mè ní dezio b̀̀ za Aflika gugbāntoo oie, wek̄̄i ɛfaa z̄̄ikanao ní yáu wè 700-800 guu. Aai me wa l̄̄doũ v̄̄i ní B̀̀lɔ̄nudeɔ. W̄̄i B̀̀lɔ̄nu gbéɔ sísi Balibaliɔ, Baugu gbéɔ s̄̄ w̄̄i ní sísi Baliba (Z̄̄ana). Za we wá d̄̄o ké bui m̀̀en plapiɔ á Balibaliɔ (Berber) busu gbéɔne, wà ní yá aa tà geɔmidákii oi. Baugu ní B̀̀lɔ̄nuo kpalablea yā bɔ̄le z̄̄le s̄̄usu ní busuɔ guu de ní busudeɔla, e busu k̄̄iniɔ ḡ̄ aalé nana o a taa musu. Bee gb̄̄ea e ní a gbāo an pla ní píi, Vūaanao i iko kemáo."

Mockler-Ferryman, Up the Niger

"Kía káau pɔ Z̄̄anao d̄̄o ní felekaayā guu t̄̄n Kísia. Aí b̀̀ za gugbāntoo gukpe oi, aapi mé ḡ̄e ní Z̄̄anao Baugu busuu. Za gɔ̄ pɔ Z̄̄anao ḡ̄e Baugu busuu, aa d̄̄aa wà k̄̄o kpàale bui ní buio. Gb̄̄e séiaɔn Booɔ ũ, gb̄̄e beeɔ mé aa k̄̄ianɔ ũ, ampio mé aa Kísia bedɔɔ ũ, ɔ̄ bui àaɔ̄o ku lo táaa ũ, ampio mé Kwaaluɔ (Giisideɔ), Dafialuɔ ge Laafialuɔ (ɛfaa) pɔ aa ku gukpe oi k̄̄i ní Vūaanao kpala pɔ kú Sokotoo, ní Makalaluɔ be'ae oi. Booɔ mé aa zé v̄̄i wà s̄̄ana ye ní kiankeke

yāi. Bui kīnio ula aai da ado. Aa mé wà zǝle Sena baa be'ae, ǝ aa Busa kpala kàle, wè 1200 taa."

Dunglas, The Bariba kingdom of Kouandé

"Busadeo mè wà b̀ Badaae (Badar) Maka sae. Aa ye wà gi ānabi Mamadu yāi, āma à kè pā. Ké Kísia gà zī pi guu, ǝ aà né f̀le d̀aa gb̀eone, aa tà báasia busu (Africa) be'ae oi. Ké aa kà Sena sae, ǝ aa zǝle Sena baa be'ae, Busa mé n̄ ẁleda ũ. An daside ae kàu, ǝ Busa kía dāe zā Selu Nii kpala kàle. Ìo s̄, aà dāuna Wolu (ge s̄ Agwasa) mé kàle. B̀supio ì gbaɔ kpāsā Busa gɔɔ n̄ gɔɔo.

1000-1100 zānguo yāe kè za Sudāa, busu ṕ aa ku Sena koolouo. E m̄aa gɔɔ bee Balibali(na)ɔ (Berber) ṕ aa b̀ gubāntoo wà suŌo á Yesudeone, āma ké tāaganao (?) kía Taasina gè Maka à s̀, ǝ gihadi zī f̀le.

Baugudeo ì ula ɔsaide (g̀sisaide), ṕ a gb̀aa ì ze n̄ kosokū léu da. Ula pi io paaa za a waa kpe n̄ aeo, ké yā ṕ n̄ dezio lè gɔɔ ṕ aa Sena bùa ào d̀ngú. Gɔɔ bee aa n̄ ulao tò didikōa Sena saé. Ké aa èa, aa n̄ ulapio è wa pàapaa n̄ s̄nao."

Temple, Notes on the tribes, provinces, emirates and states of the northern provinces of Giisi p 74

"Yā ṕ kēa wa si Ìo kía n̄ à iwao kīi pi mè Baugudeo ku gb̀é dasi ṕ aa b̀ Badaa (Badar) busuu za Maka sae, gɔɔ ṕ an kía Kísia n̄ ānabi Mamaduo aa g̀ kō ibeē ũ. Wàle e aa t́aa ò wà p̀ Sudāala e Asibeu (asben), we aa kō kpàaleu. Beddeo (Badr) zǝle B̀lono, gb̀é kīnio t̀ Kísia buioi, aa ae kàu wà s̀ be'ae oi, ǝ an daside zǝle Busa n̄ Ìoo n̄ N̄io. An kiao á v̄i n̄ dāunaɔ. N̄ gb̀é pāleo, Yuuo, tà gɛmidokīi oi. Busa kía mé n̄ v̄i ũ, aàpi wì falu b̀è. (Nii kía mé gb̀eɔn àaɔpio dāe zā ũ.) Tó aa kía blè, aai kō kpa kpalau."

Frobenius, The Voice of Africa

E ānabi Mamadu gè zīblè Makawa, P̄esio kía ṕ wì m̄e Kísia zī kà n̄ Ānabinuhuo ge Loma kía (Hellenic Romans), ǝ mé Egipi si. Kísia zīblè ḱau, āma a gbea Ānabinuhu ṕ o kà kō ɔu n̄ Loma kiao mé zīblè. ǝ Kísia bàa lè tà swa ṕ wì m̄e Niili musu oi e à kà Nubia (Nupata) kía busuu. ǝ Kísia ò kía p̀e: Má f̄ mà ea ma busuuo, ké Loma kía a ma de yāi. Ma gba zé mà z̄le n busuu. Má z̄kanao v̄i n̄ z̄ka'ulao, wá zī kane, tó n wei ma z̄lennɔ. ǝ Nubia kía òè: Má yā pi kpále ma zee ḡzī ḡia, ma zee pin êsa (Yesu) ũ. ǝ Nubia kía yā pi ò n̄ a zee pio, ǝ aà zee pi òè: To Kísia ta be'ae oi ge nú zī ble busuɔwa, ní téi. N mae a n busu gwane, mé n̄yō gō kía z̄o ũ be'ae oi.

Kí Nupata Kísia sìsi a òè: Dɔaa nú zī ble busuɔwa be'ae oi píi. Ma zee mè mà tenzi. Kísia mè: Maa má ke. Ǿ Kísia b̀ ñ táó ñ a z̀kànao ñ Nubia gbéɔ, Ǿ à kà Baugu (Baugu p̀ kú Sena sae wàle o). Nubia kía t̀ei e aa kà Gobili (Gober). We à nɔ s̀eu. Nɔ pi neg̀e iè, Ǿn Gobiliɔ dezi káau ũ.

Kísia z̀kanao gbàe dasi géa be'ae oi. Aí z̀iblè Bauguwà míomio. Aí kíaɔ kpàné gupíiu, Ǿn ke lán Albrecht Martius yā gbeagbea 1912 guuwa:

Boa p̀ kú tá gɔɔ àaɔ Nii be'ae oi, kí Baa Yelima.

Kika p̀ kú tá gɔɔ síiɔ Nii be'ae oi, kí Buluka.

Lesá p̀ kú tá gɔɔ pla bɔa Kicideu, kí Wāgāna. (wāgāna?)

Wenu p̀ kú tá gɔɔ àaɔ Nii be'ae oi, kí Kwaa.

Daali, kí Yaau.

Bulisi p̀ kú tá gɔɔ sɔo bɔa Nii, kí Saa.

Teme p̀ kú tá gɔɔ síiɔ Nii be'ae oi, kí See. (Seme?)

Madegulu p̀ kú tá gɔɔ síiɔ bɔa Tee, kí Kwaa.

Kísia Yilo kà Nii kí káau ũ, Ǿ aà dāuna Seo Sikia kpala blè za Wenu, à zā kà lèelu àaɔ ñ Nii. Yilo dāuna pi aà g̀eè blè gbezāe fófo.

Yāzi pi òlɔwéé ké gu mèn àaɔ guu Ǿ Kísia gbāa kuu:

Umaisa ge Amaa p̀ kú Benue sae. (Í ke wéle beeɔ ado no, ñ busu p̀ liaiɔe píi).

Baugu busu ñ Kotangola busuo ñ Gulumaɔ busuo.

A àaɔde Ambala p̀ de Yuuɔ busu ũ.

Yāpiɔ b̀ dodoa. Wà gbé p̀ wà mè aa Kísia yā gbeaɔ kàaa bɔa Lokogyao dasi. An gbéɔ mè Mesi p̀ de Kísia dii ũ mé ò doū ñ kí Nupatao z̀iblè Yuuɔwa. Yā p̀ sea v̄ion ke: Gɔɔ bee wà kpala dafu kpà Yuuɔ busuu, mé kpalablenapiɔ g̀è ñ busuu bɔa Baugu oi.

Kísia z̀le Paiko, Gwaaliɔ busuu à kè wè kwi ñ k̄nio. Ǿ à Kalisi (wéle) kàle Dawakainao busuu, a zà ñ Kotangolao lán gɔɔ àaɔ táwa. Ǿ à kè we wè síiɔ ñ k̄nio, Ǿ à tà Busa, Ǿ ò gé Kalisi ñ Busao. Aà dāuna ò aà g̀eè ble gu p̀ a kuuo. Ǿ à kí blè wè g̀eɔ ñ mèn doo ñ k̄nio, à gà wà aà v̄i Busa ānabi Mamadu bàasia Maka wè baakwi plasaide guu, ge s̄ 650 AD. Yāzi pāle mè Mamadu pèle kía z̀ɔ gbéɔn pla pici, Kísia ñ Nupatao, à gè má ñ z̄io ñ busuu e Kísia àò ga ge s̄ aà ga gbea. Wà z̀iblè Mamadu z̀kanaɔwa. Za gɔɔ bee à g̀ègè, Mamadu i f̄ lèle Kísia ge Nupata ge ñ kpedeɔwà ñ z̄io lo. Ǿ Maizaki z̀iblè à busu sì píi e Benue, Ǿ à kāma b̀ à gè z̀le Gbáau (Gbarra), we à Takpaɔ (Nupe) kpala kpà 641 AD, Ǿ à kí blè we lo wè bao ñ mèn doo.

Kísia buio ì gba kpāsā (falu bɔ?) wē ní wēo gukpe oi e Falaḡo swa Nili (Nile). Aa wēle zḡo kàle ní kpalao, aa kí Nupata tó liú gua busuu piu. Aa sù ní zḡikenao bɔa gukpe oi wà be gbianaḡ bò. Pó pó wa kè píi wa kè báawaε, wi kē lá guuo. Wà báapiḡ ùle à gègē, ɔ wa vī ní Adisu Zadoo, ké aasu gē Vūaanaḡ zḡio. Gḡo pó Nupata buio ní dezio ikoyā kūa, εfaaḡ i fḡ zīblémáo. An gbāa làa gḡo pó aa gī misii léi (falu bɔi?) gukpe oi gbéḡne."

Frobenius, The voice of Africa pp 627-628

Tó wà yāpiḡ kegḡo lèeū ní yāzi pó wa a sāasā dḡo, wī e ké Kísia yā kḡ sèú ní yāzi pó kēaoε míomio yā'ikāfi sai. Kosrau plaade (bee me Kísia), Peesio kía, Sasanidi bui, Egipi busu simá, ɔ àà zīkanaḡ zḡleu 619 AD. Wà ní sí Falaḡo busu guu sòle sai. ɔ mé Geleki-Loma kía Helakaliu (Emperor Heraklius), āiade pó zḡlea Bizantiu kpalau gbāa è Egipi 629 AD, ɔ Peesio bḡle. Bui pó kuu wī me né Kordofan, busu pó na Nubia wà, Egipi geomidḡkīi oi, pó aai ní zīa sísi Bagada pó aa bḡ Bagadi, gḡe pó sù ní a nḡo, nḡ pi né daà a gāu, à bḡ Peesi à sù Egipi. Wī Peesio bui kīnio e Nubia, bee ḡḡ wēé ké Peesio bui píi mé εa tà Asiao, āma an dasideḡ zḡle baasia busuu (Africa) geomidḡkīi oi ní swa pó wī me Nilio."

Lipāakḡa ku gāaiε beeḡ wà Busa ní Gobilio.

Frobenius pi á Kísia Bizantini Yesudeε, ɔ mé mḡ ní Yesu yāo báasia busuu (Africa) be'ae oi. "Taikh-es-Sudāa", by Abdallah-Ez-Zohri, Pais, MS., No. 1873 (folio 5, right, line 13) Laalubu yā zi lá guu wà mè: "gbé pó aa ku Sudāaḡ, an kpala zḡo ku Gānaḡ á Yesudeḡnè e wē 469 ānabi bàasia gbea, lán 1076-77 AD. wà, a gbea aa gḡ εfaaḡ ū., A kāfi lo à mè: Be'ae'oideḡ gbāa kāfi εfaa yā lià gua ní Mande kpala gbāao yāi, aa Yesu yā mīde Songai kpala busuḡ guu, aa tò yā pi èa Baugu."

Yā pó Laalubuḡ kḡe ní Kísia yāo òwēé lá Yesu yā ɔ tà maamaa Sahala geomidḡkīi oi za Sudāa zānguo géa gugbāntoo gukpe oi. Baugu ní (Yuu) Yoruba-Benin yāÉ zio ḡḡwēé ké Baugudeḡ tò ísiasae busudeḡ gḡ Yesudeḡ ū gbèzā.

Frobenius, The voice of Africa pp 629, 630, 635

Mḡgotē lípāakḡa gī looa Kísia gēe nḡé za Kalisi (Kontagora gugbāntoo oi) e gbā. Kísia yā zi guu, wa àà zḡlea Kalisi yā ò wà mè, à dàa maa yādileao dàda a gbéḡnè. Wà mè Kísia ì ku adoae, gbēei wé si aàleo. Tó gbéḡ lé kúle kèè, wī aà yā'o ma gī kpeε. ɔ ì me: Nsu εetoo, nsu kpāi oo, nsu sole dao, aḡ kálea ní kḡo aafia. Tó wà gè Kísia kīi za Kalisi, dḡaana mé ì bḡ à mḡgotē lípāakḡa pó Kísia ì loo a nḡé ḡḡnè. ɔ Kalisi kíaḡ ì mḡgotē lípāakḡa na ní kúa wà ní iko sèela ū e gbā. Lípāakḡa tēa na sḡ gāai wà zāblebo ū à gēgē Gobili kíanεḡnè, ní Asbenwo ní Busao. Tia Busa gbéḡ ì lípāakḡa pi sísi "sḡmḡ", Takpaḡ sḡ "sala". Bee ye ke doū ní Gelekiḡ

lípāakōa sísiao, aai me; "stauros". I ke wà mè no, lípāakōa yā gbāa busu pideo Lua wabi kea sèela ũ. Takpaō fēnda pó wì me "ede sala", wàú a pá kè lípāakōa ũè.

Tualegi (búuzúo)ń Takpaō fēnda káauo pá Yesu lipāakōa vī

Martius a reḡu une description par les gens de Bussa du jour saint de Gani à Nikki. Pendant le Gani (qui correspond à Pâques), les enfants princes montaient au galop sur leurs chevaux, mettaient pied à terre et s'agenouillaient plusieurs fois devant le Roi. Le chef des femmes verse de l'eau sur la tête de l'enfant à partir d'une ancienne aiguère en argent et dit au barbier de la cour de lui raser la tête. Puis elle donne au prince jusqu'alors inconnu un ancien nom de la race de Kisra, qui est immédiatement proclamé à haute voix par un héraut debout à côté du roi. Le lendemain, un pèlerinage est effectué à Ina pour sacrifier un taureau blanc au sanctuaire de Tobe.

Lεε 3 — εfaa Yā

"Songai kpala mé tè Mali kpalai, Soni Ali mé kpala pi kía pó tó bō ũ. Aí kía blè za 1468 e 1493. za Timbukutu Soni Ali zīblè Jene wà, ã Sudāa swa zōo pó wì me Sena gulagula ku a zī. Aí Mōsio zīkämpāsio yà za gεomidokīi oi ní Hombui busudeo wà za Sena kòolou ní Kebi busudeo za gukpe oi, ã à gó'ilenā dasio dà ía Timbukutu sae."

Kake, Combats for African History p. 70

"Wè 1493 guu ã bε'ae'oideo ní gεomidokīi'oideo na aà zī, ké à lili à ae dō gukpe oi wà, ã à lèle Baugu wà ní zīo, āma aà zīblea kè saalo. Baugudeo gí lé tó bō zī guu, aa gí wàle lé gbē ké wi e zīble má zii. ké Soni Ali bō Baugu àle tá Gao, ã í aà blè, gōo pó àle bua Sena gōna wà."

Hogben, The Emirates of Northern Giisi

"Mōsio busudeo ní Baugu busudeo mé aa ku Songai busu ibee pāsio guu. Bui mèn pla beeo kpà Asikia Mamadue, ã à tà gεomidokīi oi. Daalea za 1505 AD. guu Busa kía zīblè Songai zīkànao wà. Baà ní beeo à zīzōo sèle dasidasi, gbé pó wà ní sélepio gbē donú Asikia Musā pó aà sou mà à kpala blè da ũ.

Wè blakwi gbea 1555-6 guu Asikia Dauda sì Busadeo gù ní zīo a aà wà, āma Sena ísō aà iwao blè dasi lá à Mango Paaki blè wà kpekpe. Lá Mōsio yā de wà, zīblea gèn do a fō to Songaio

gbāa blemáo. Maae za káau an yā zi lá guu, Baugudeo ae kpàle Efaao busu pāsī wà, aa zè wà gi.

Goo pó Songaiò gbāa kǎfī, Mamala pó de Zemaò gbē zōo ũ lèle busu mèn aaoé beeo wà: Busa, Ìo ní Nìio, āma aà géa gbea Nii kía zīblè Songaiò wà. Nii kía kí blè Baugu busu gu daside wà sa, ō aà ikokékīi kǎfī gugbāntoo oi e Ìo, geomidokīi oi e Lésa (Ilesa), gukpe oi e Kaama."

Isichei, A History of Gūsi

"Songai busu gwea zōo ea guu djaana ōno vī maamae ō wì mee Asikia Nōee b̀. Aí f̄o à a busu zīkàna pó aa b̀sadeo kǎaa, à gè M̀luo (Moors) gbē zōo pó wì me Mamadu Pasazi ní zīkàn kùgbāadeo.

Mamadu i yāe gágao, à kúu ò sù djaana dafu pi wà. Nōee lé aà dā za Denio (Dendi) busu s̀asao Gulumaò busu geomidokīi oi. zī f̀le ō Nōee yā na zīblémá. Aí o p̀le ibeepio wà goo do g̀o, ō à b̀lu kpe, à tà zā Baugu s̀gbāu geomidokīi oi. Mamadu p̀leńzi ní s̀iano, ō à b̀ Nōee wà za swa pó wì me Mekō. Nōee d́e kè ní s̀asao, ō beleo òdà wà maama. Baugudeo á kifii zīkan pāsī pó aa ní busu mikpakīi d̀o nè à g̀gē. Aai o kpá ní zīaio, baà ké kía zīkan pāsīo lán Soni Ali ní Asikia Zōo wà lèlemá ní zīo. Aa zà Songaiogù, lá aa zà bui kīni pó aa de z̀kūkūnao ũogù wà. Āma ké aa wé s̀i ní ibee pó aa b̀ za gbāa kpeleo, ō an zīkanao o k̀k̀'ou ní Songai pio.

Songai busuo lé

ō Mamadu g̀o ní dénd̀meeo, b́omé tò wà a gale a gē Baugu busuu. M̀luo zīkaa s̀eu d̀a vīo, ō aa lèle ní ibeeo pó aa nàalenaalené s̀euo zī àano. Ẁe pla g̀ea gbea Mamadu a we me ké k̀d̀d̀ea piá yā p̀eo, ké aà zīkanao gbāa làa míomio yāi, mé lo M̀lokodeo i do aà le lo. Ké zīkàn dafuo kà, Mamadu d̀le k̀ á a zīag̀ii ke á zī ká Baugu lo. Za 1593 aà yaa pi guu à b̀ Sena baa à tà Timbukutu, à zīg̀eo tò aao Gao k̀a.

Felekaayā pó wà mèú, wa yei Baugu kía káau gō Efaa ũ, ō à gb̀ene. Yā pi ỳale ní zī pó Efaa kía Asikia Mamadu kà ní Bauguoé? Yā pi ku Kísia felekaayāo guu wà mèú, à b̀ gugbāntoo gukpe oiè, àle bàasi Efaao zī pó f̀le ní gbāaoè. I g̀g̀eo, ō Kísia buio Busa kía kpala kpà, ō Efaa zīnao m̀ Busa kía kīi, ké aà e gō Efaa ũ, ō kía pi gi, āma à wèi à adua ke ẁe do guu g̀en pla Efaao dikpe zōo mèn plao zī baa ní beeo i g̀g̀eo, ō à g̀d̀d̀mee guu, ō à d̀i a s̀ kpe, à mè wà boa Efaao kpe zīg̀aa lé. D̀úúú wio ke màa wē ní ẁo, tó wá kía zōo b̀ à m̀ leyemo dafu gwà.

FelekaayāÉ pi òlò wéé ké Baugudeɔ làasoo ku plapla Efaa yā musuè. Za kpèdo felekaayā gbāa kuu ké Efaaɔ nà kō yā maa wa. (nakōremánazi). Yāzi keeɔ ku mèn pla yā pi òlòwéé:

Vūanaɔ busu zōɔ lé

Sokoto ní Gwanduo busu zōɔ lé

Sɔngaiɔ géa Baugudeɔ wà 1500-1600 zānguo, ní Baugudeɔ zìkaa ní Vūan Jihadi zìkanaɔ 1800-1850 zānguo. Za ɔ pāndezi Efaa yā i Baugu kíaɔ laai sisié busebuse Efaa pó aa zòleá ní wéleɔ guuɔ yāi. Efaa gbāamòndeɔ gégea busu pāleɔu mé tò busu pi gbēeɔ lé Efaa yā sí.

Baà kè Sɔngaiɔ kí Asikia Daudu m̀ Busa kàale 1556, wéle pi kía ní a gbéɔ g̀ g̀i Efaaɔ ũ. Baà ní beeo Baugu kíaɔ wèi Efaa laatànaɔ aao kú ní busuu, ɔ wàle gē Efaa lousisi yāo guu teete. ɔ aa wèi wà lousisi wè do guu gēn pla - lepoo ní sākolo kpáo. Baà ní beeo wà wèi wàle kíapiɔ ní ní gbéɔ dile Efaaɔ ũo. Zɔana (Baliba) tó mé sáa ní kiifio. Deni (Dendi) pó aa b̀ Ìou ní Gayaoɔ za Sena bàa ní laatànaɔ ní kyódōna pó aa b̀ Gāminaɔ busuuɔ dasideɔ mé aa g̀ Efaaɔ ũ Baugu busuu. Deniɔ mé aa tò Efaaɔ kàfi Baugu busuu. Denipiɔ i Sɔngai yā mae. Aa zòle wéle ní wéleɔ laatànaɔ ũ, aa b̀ Gāminaɔ busuu e za Gɔngya, lándō Zuu, Kpáau, Nii ní Kānio wà. Gāminaɔ ní Bòlɔnu Efaa laatànaɔ mé aa m̀ zòle wéle piɔu káau lándō Zuu yā zi òlò wéé wà. Deniɔ mé aa dasi za Kpáau. We Efaa d̀aanaɔ gbāa vīu maamaa ní gbéɔ laai sísiá. Za Nii oi s̀ Efaaɔ dasi, ɔ aa zòle wén kpéɔ.

Vūan Jihadi

Sokoto kpala kàfi a zōɔ lén 1800-1900 zānguo, à ɔ tà à kà zà gēmidɔkii oi za Yuuɔ busuu. Aí Takpaɔ kía pó de Efaaɔ kía zōɔ ũ, ɔ à Yawili kía dile aao d̀aae, āma a f̀ gé zà Baugu busuu, à zè Ìoue ní Káoziɔ Busa gūgbāntoo gukpe oi. I g̀g̀g̀. 1820 gbea g̀ō Vūanaɔ s̀ Baugubusuu ní z̀io. Baugu kíaɔ ledou kè aa z̀ blè má, āma zāuzāu Vūanaɔ Ìo s̀. Kási aai e gē Busa ziio, baa ké

aa kà Luuma gēn do. Busa ní Bauguo Efaa yā musu Jihadi d̀aana Usumanu Danfodio yā dàníla sáau kpá sai. Aà ea guu "Baugudeɔ ní M̀siɔ ní G̀numaɔ ní Kotokolio ní Gongyao, ampio busu de kiifio dańlaaɔ ũ, ɔ Isilama yā i gēu kpaa. Sea sai busupio píia kifiio busue, asa dasi mé gbāa vī, mé busupio kíaɔ lo kiifiio. Yā pó kíapiɔ ò píi gē mé z̀." Aà yā m̀dea guu à m̀, Efaaɔ fele píi aa bóle kiifiio busupio guu.

Levtzion, Muslims and chiefs in West Africa

Se wè 1920 guu sa Busa kía gbẽɔn plaɔ, Zibli n̄ Kitolo Gàaio b̀ gupuai Efaaɔ ù. ãnasaa gbãadeɔ n̄ gba gbãa aa ke, asa wà mèú tó Efaaɔ kía bei gũú ɔdeɔ ùo wi sio aao ãa séle baaãkwi basoo guu, kía pɔ aa de kiiɔiɔ ùo s̄o aao baakwi séle basoo guu. Wèblakwi pótéi guu Baugu gbẽ daside pó aa g̀i ḡi Efaaɔ ù àú gègèɔ tèú n̄ zí.

Lɛɛ 4 — Laataa

Yāzibaokpāndasio ðlɔ wéé kè Mande bui kō yā dǒ n laatana pó aa ku Saheli zānguo ní ísiaoɛ, gu pó Sena kàu ísia wà be'ae oi, wìɔ èle ble we maamaae za 1300 e 1500 zānguo. Za 1500 géa ae Busa kále laatanao zé zǒɔ guue bɔa Badagili géa Sokoto, bɔa Asanti ní Gɔngyao géa Gāminao busuu ní Bɔlɔnuo. Baugudeɔ tó b̀̀ an zéblea ní n gbēdeao yāi, ɔ wa d̄ile ké an busu zé sea kai v̄i laatanaoɛ. Baà ní beeo Gāming̀̀ɔɔyiana pó aai ài zǒɔ eo kùgbāa kè wà b̀̀lé ní busu pi zé. Lɛena laatanao e yāa píio, āma zé'̀̀úa pó Baugu kíaɔ ì símá mé tò an dasideɔ b̀̀ aafia. Eégó de wà be kía mòɔ è ní d̄ɔa bàme, ké an dókeea ní Efaa pó aa zǒle ní wéleɔ guu yāÉi.

Levtzion, Muslims and chiefs in West Africa

Wa mà Gāminao léue ké laataa pi dàale 1400-1500 zānguo. Gukpe oi laataa zé kú Gāminao ɔz̄iɛ, be'ae oi laataa zé s̄ɔɔ ku Mande bui pó aa f̄aa za Mali kíbusu zio ɔz̄iɛ, ɔ Baugu laataa zé pi pèk̄ɔ wà. Morton-Williams mè laatana pó aa b̀̀ be'ae oi aalé gé Gāminao busuu s̄i wà p̄a Baugu busuae Nii ní Kaama oiò, wi gé ɔyó oi wi bua Sena wà za gyeba ge Busa. Āma sèela z̄ɔe ku kè àle ðlɔ wéé kè laatanao zé b̀̀ Gɔngya géa Gāminao busuu b̄leá ní ɔyó oio de Baugu oi la. Sèela káau pó wà è 1780, ɔ mé de zé pó b̀̀le ní Zuuo ní Niiò à bùa Sena wà za Yawili ũ. Zé p̄ale p̄a Niiá ní ɔyó, à b̀̀le ní Kpaauo ní Tumbuião ní Gbedebelio ní Kaamao ní Wáwao ɔ à bùa Sena wà za Busa.

Laatazéo

Clapperton dàk̄le ní laatana pó aai Kaama zé séɔo 1826. Ḡeɔ ní n̄eɔ aa kà ðaa s̄ɔɔo lɛɛ do, zaa,ĩnao ní b̄aḡs̄ɔɔ ní z̄ùɔ kà ðaa s̄ɔɔo lɛɛ do lɔ. Aa mò ní ḡɔɔo bɔa (t̄ɔɔnao) Asanti busuu, wà leũkpá kè ní k̄aw̄gbeo ní z̄òɔ ní Gāminao ɔz̄iɔ dasi. Géa ní suao ì ka m̄o soolo ge w̄e do. Laatanao Gāminao ge Gāminyāmanaɔ YāÉminao lánd̄o Kāminao ní Balibalinao wà. Laatana beeo taao z̄Ále laatáze p̄iɔ guu, aa ku Gāmina pó aa f̄aaɔ guu dasi.

Za Laba, Takpaɔ busuu 1857 guu Crowther kp̄aũ ní Baugu laatana pó aa ní laataa zé yā ònéɔo wà mè: Baugu busugb̄eɔ lé laatá ní Asanti (T̄ɔɔnao) busugb̄eɔo. Aaiɔ t̄aa o wàɔ s̄k̄iĩ kp̄ákp̄a e ḡɔɔ bla m̄endosai e za Alaha èleu Gɔngya busuu. We aai b̄ɔu ní ḡɔɔo géa Takpaɔ ní Gāminao busuɔu. Alaha èle kà tá ḡɔɔ k̄eokwi oa ũú ní Kumasio. Baugu laatanao ì (t̄ɔɔna) Asanti yā ma. Aai Yuu yā ma maamaa ní píie.

Crowther pi dàk̄le ní Baugu laatanao za Ketu à mè: Aai laatá ní (t̄ɔɔnao) Asanti busudeɔ bɔa busu pó wì me Gbangya gu pó kú ní zānguo. Laataa zé pi s̄u Baugu kíaɔnè ní àizeɔo maamaa,

ãma za ãnasaa gbãamɔnedeɔ ɔɔ an busu gè kpee taasiu. Clapperton pɔ pɔ ãnasaaɔ kèɔ è dasi Kaama de ɔɔ pɔ a ku Yuuɔ busuula píi - lokòdeɔ, m̀taɔ, sãkã zwãaɔ, àngàla zwãaɔ ní pɔ pãleɔ. ãma ké ãnasaa busu pɔ kènaɔ gè Baugu bɔa Daome, wà pɔpiɔ leũ kpá kè ní zò. Ké laatanapiɔ zé zipiɔ yãa, gólotɔɔte zé b̀ à gbeu, àú gè Baugu gukpe oi.

Law, The old Oyo Empire

Wà nà ɔpua blea wà à b̀ kɔ wà ní Mande busu be'ae oi pɔo. Gbé pɔ gè Katunga wéleu ní asoo píi Katunga kía ì zé'ãa sí máe. Sɔ maa pɔ wà m̀o bɔa Baugu búsuu ge busu pãleɔ, zé'ãa pɔ wíú kpa èleu ìo ye kái ɔpua ðaa sɔsɔo lee pla.

ãnasaa laatánaɔ d̀ za 1780 guu zɔ pɔ wí yía má za Porto Novo, (Egyase) wí bɔ́nɔ ɔyɔ adoũ, wí bɔ́nɔ lo za Takpaɔ busuu ní Baugu busuo. A de lándɔ zè dasi pɔ wí bɔ́nɔ za gugbãntoo oiɔ wà, aai pã ɔyɔ lae, wí gè wà tá ínɔ Baugu busuu ní Daomeo, wí ge wà ní yía Wídaa.

Crowder, Colonial West Africa

Lee 5 — Zĩkaa ní busueɔ

1500-1600 guu Takpaɔ ní Baugudeɔ s̀ ɔyɔ gù ní zĩo. Baugu busu naa kɔ wà ní ɔyɔ busuo za Mɔsi zĩleuè, ãma aai ledoũ ke.

Baugu kpaalea dasi. An wéledaɔ nú Busa, Nii, Wáwa ní Ìoo ũ. Busa kía iko ví kía kĩniɔ wà. ɔyɔdeɔ ì yã bɔɔle ke ní kɔo ní Nii de gu kĩniɔla. Kaama busu nénaũ ò mé kú Baugu geɔmidɔkĩi oi, a naà kɔ wà kái ní ɔyɔ busuo swa pɔ wí me Mɔsi baa, za zi a ku yãa Nii pɔ ũe. Baugu felekaayã ðlo wéé ké Busa kí ní ɔyɔ Alafĩo aai gba dakɔe.

ɔyɔ busu gbãa laoa b̀ gupua 1780-1790 guu gugbãntoo oi busue deɔ kiiè ò mé Takpaɔ busu ní Baugu busuo ũ. Za ɔɔ pɔ Takpaɔ ní Baugu busudeɔ s̀ ɔyɔ busuu ní zĩo 1500-1600 zãnguo, ò wà zĩblè má, ɔyɔ kalea aafia e wè ðaado a gugbãntoo oi. Ké ɔyɔ busu kà a zɔo leu 1600-1800 zãnguo, aɔ de kè wà kíbegbaa s̀ Baugu geɔmidɔkĩi oi wéleɔ wà ní Takpaɔ busu geɔmidɔkĩi oi wéleɔ wà, ãma i sí míomio. ãma 1780-1800 zãnguo yã gbãa zɔo gè ɔyɔ busu gugbãntoo oi.

Ānasaa laatanao mà za ísialé 1783 mo kēokwide guu wà zīblè Ɖyó wà kò à kà mo pla. Aí mè Baliba busu mé zīblè má e wà zīkàn gbě zōo dède gběon kuedo, wà n lemao simá. Zì blea má pi yā kēa Ɖyó felekaayā guuo. Bee a yā bōnsae no. Baa ké wa dō wà zī kà n Baliba gōo m̀da Ogbomōso wéleda felekaayā guu. Zī pi yā i dō n gú Baugu felekaayā guu, àle òlone ké Kaama busudeo á Ɖyó busudeo ibeēne.

Wà mè Yuuo zīkàn dasio b̀d̀ za Gwanagulu M̀si musu oi aa m̀d̀ s̀ Kaama kí busuu, āma wà p̀emá n zīo za Kaama geomidokii oi yoo. Felekaayā p̀ó lé me Kaama kí p̀ó ẁ mè Sabi Agba mé zī pi blè. Sabi Agba né BoloBoo buie, Ǹi kí danè, à b̀d̀ Ǹi à gè wéle dafu kàle za Buelu. Aà gēēblēnao s̀kii kpàkpa gèn baaā e Sabi Agba gè kào Kaama, ̄ à zōle kii kuÂ we n a gbé. Asa aà v̄i dio Yaau mé Kaama kí àaōde ū, à kí blè wè 1826-1830 zānguo, aà dōa zī'ūo kè Sabi Agba mé zīblè Yuupio wà 1783 guu. Baugu felekaayā i yā p̀o tò wà zī pi kà o wéeo. Felekaayā p̀ó mè zī pi yā kàaa n Kaama wéleda felea za V̀bela moa a kálékia tiaao, āma wa dō sāasā p̀ó p̀ó tò Ɖyó busudeo lé dà yā beeuo. Akinjogbin mè 1783 zīkaa n Baugu busudeo á b̀a Ɖyó busudeo kpè. Yāe ku a òl wéé ké Kaama ge Baugu busu gue d̀ Ɖyozì 1789 āo, āma yā pi a kuu le.

Wè bàakwi gbea 1826 guu Clapperton m̀d̀ a lè Kaama zéblēnao lé zé ble za Ɖyó kí busuu gugbāntoo gukpe oi, ̄ Kaama wéle p̀ó ẁ me Algi s̀ dafu Ɖyó busu wà lo za M̀si baa geomidokii oi.

Zì p̀ó Ɖyó busu n Ilōni busuo kà n kōo mé tò Ɖyó kí busu kàale zāazāa, ̄ aa f̀le n meewiau lo za Ɖyó Ile. Ɖyó kí Oluewu zèo à d̀nle wéle busu pālede wà, ̄ à kúle kè be'ae gugbāntoo oi gbéonè, aa mé (Baliba) Zōanao ū Baugu busuu. Zōana (Baliba) zīkan dasio gèú Ɖyó o dai Oluewua wà. Ɖyó felekaayā tó kpà zīkanaakia p̀ie Elēwedu. Tó p̀ó a kpà Zōanao (Baliba) kíaonè nú we. (Baliba) Zōanao felekaayā òl wéé ké ̄ mé Ǹi kí Seo Kpea ū. Seo Kpea gāzīn zīkanao b̀d̀ za Kaama n Wawao, wéle pi kía m̀d̀ aa d̀aané. Busa kí Kitolozìgōo gbàe n a v̄i né Geseo. (Baliba) Zōanao n Ɖyó busudeo okaakō ou pi kè yā kpaanla ū za 1820 gōo p̀ó Ɖyó busudeo ku bíli guu, ̄ Baugu busudeo wéle wà kpále keñzi, wà si n gú n zīo Ɖyó kía busu be'ae gugbāntoo oi. Baugu kía wé bìi wàle Ɖyó lélea dā bíli ke sai. Gōo bee Gwandu'oideo Baugu wé tà, ̄ wà Seo Kpea kuÂ lo teasi à Efaao yākete té dè za Ǹi. Gbé p̀ó aa g̀d̀ kpaa Ǹi kpalablenazi p̀ó lé dà Efaao yākete p̀ó wà à té dè guu, wà mè à wùle à gè ule Ilōni. Yāpio yāi a laa Seo Kpeaonè n Baugu kía kīnio wa dō ké wà yā dōu v̄i n Ɖyó busudeo wà gi Jihadi zīkanaone. Baugu zīkana p̀ó wà m̀d̀nno Ɖyoo n zīa òlone ké wa kàzua dō b̀d̀ ado, mé aa sōdeo v̄i dasi lo. (Baliba) Zōanao felekaayā lé òl wéé ké Seo Kpea sōo kàaa a de òaa plaa Ilōni zì sou kea yāi.

Ilwoni zìkanaw lia Igbohozi. Āma ɔyɔ zìkanaw n̄ Baugu pɔw fɛlɛ wà gɛ Igboho m̀ síí, ɔ̄ aa Ilwoni zìkanaw yà 1834 taa wà. Igboho zìblea gbea Seo Kpea n̄ Oluewuo nà kɔ̄ s̄ wà gɛ lèlɛ Ilwoni wà n̄ zìo wà gwa. Manzuma zìkanaw Ilwoni zìkanaw dasi kàfí, ɔ̄ aa lèlɛ ɔyɔ n̄ Baugu zìgɔw wà za ɔtɛfā, āma wà n̄ fú lo.

Ké busie kà gwɔ m̀da, ɔ̄ ɔyɔ n̄ Baugu zìgɔw aīa kè wà s̄ ae za ɔtɛfā géa Ogbomwɔw, gu pɔ wà zìgɔw kàfiuné. Baa n̄ beeo zìgɔ dasi pɔ aa d̀d̀kɔ wà za Ogbomwɔw, lɛkpaa fɛlɛ n̄ zānguo maamaa. Kōnaaikesai gɛ ɔyɔ zìkanaw n̄ Baugu zìkanaw guu, ké Baugu busudeɔ dà kè wà n̄ d̄o zéblenaw ũ nesɛnkpāiɔ ũ yāi za ɔyɔ busu z̄lɛu. Tia sa lo lɛkpaa n̄ n̄sɛgɔaw Yāziio gɛ ɔyɔdeɔ guu. ɔyɔ kíaeɔ b̀ n̄ gb̄eɔ kpe, aa g̀i g̀i z̄ kái. Baa ké wà nàkɔ wà Ilwoni gbāugbāu káau, wà èa wà z̄ blè an zìkanaw wà míomiɔ. Wà Seo Kpea dè n̄ Wawa kíao n̄ Kaama kíao n̄ píi, āma Busa zìkanawdaana Gese b̀ wèndio. Z̄i pi kè N̄iie n̄ Kaamao m̀nzi z̄o ũ, aai gé wà ke pɔ ũo e wè uĀma'ūmá. Ḡe pɔ b̀ wèndio dasio. Wà mè wà Oluewu pi kuĀ z̄iz̄ ũ, gbezā wà aà dè Ilwoni. Bee gbea ɔyɔdeɔ b̀lɛ n̄ wéledau.

Crowder, Colonial West Africa

Kía káau pɔ kpé n̄ tia kíbeɔ, ɔ̄ mé Kíselu Bolodi ũ, ké aà né Yoa (Yerima) z̄iblè Busa Habeɔ za Zabaya z̄i guu wè 1750 taa wà. Z̄i pi z̄ibua pɔ kú Busa sae tó blè, gu pɔ Gāminaw kàlɛu.

Hogben, The Emirates of Northern Ḡisi

Gāminaw busu za wè 1600 e 1800

Lɛɛ 6 — Ānasaaw m̄ɔa

Wè 1804 guu (gyiádi) ge ɛfaaw z̄i nà fɛlɛa wà Busa gubāntoo oi kiloo ðaa do n̄ basɔo, pɔ Shaikh Othman dan Fodio té kà a ɛfaa gb̄edaaɔn, at̄esa Vūanaɔ, ké wà Gāminaw busu wàa dà pɔ ɛfaaw ikoyā giɔ yāi, ɔ̄ wà Sokoto kpala pɔ wì m̄e Kalifate (Caliphate) kpà.

Wè 1806 guu ɔ́ í Scotland guycɛna Mango Paaki (Mungo Park) blè Busa saɛ. A be Sena'ía ń góo ké a dɔ́ gu pɔ́ a kau Atlantic ísiɛ. Yā pɔ́ téiɛ bee á báo pɔ́ Lìsaa Landa (Richard Lander) mà ń Kalapetɔ́o (Clapperton) gbéɔ́ léuɛ. Yā pɔ́ Paaki pɔ́ aa kà Busaɔ̀ lè ɔ́ Landa kè kɛ.

"Busa gbēɔ́ gó'ilɛna zìlo è, ɔ́ aa wii lè, an wii pi tò gbé pāleɔ̀ m̀ we, aa sá ń kao kúkūa. Gɔ́ bee báasia busu pi deɔ̀ nà Vūanaɔ̀ gusia yā oa wà e Busade pɔ́ aa zī pi bao màò lé e Paaki ń a gbéɔ́ kú ń kpɛɛ, aalé mɔ́ ń wéle síi má aai ń gbéɔ́ kúkū z̀ò ũ. Likɔ́aa bee guu ɔ́ ānasaa pi mi kè ïi aa dà aalé za íle ń gbèɔ̀ ń kà sewedeɔ̀, ɔ́ wà sùkpané ń télemmanaɔ̀. Wa bori daapiɔ̀ bisa pua néna d̀ò káau à ɔ̀ɔ̀a kè aafia yān aao téo èe ke sòrenlo, āma Busadeɔ̀ e dɔ́ ke bɔ́n bisa pua bee ũo, ɔ́ aa kpé wèe kà zuu, e gɔ́gbē kè aao kú luanpiɔ̀ b̀e ń píi wà káíla, ɔ́ lékɔ́zina kè sáao pi pāsī kàara de a ziila.

Zī pià ɔ́ Giisi ānasaapiɔ̀ ń báasia kè aao kú ń téo e té fāa dasi kè aao kú baaɔ̀a, wà gbéɔ́ dède dasi, ɔ́ sɔ́ wà gbéɔ́ kèna dasi maamaa, e ń tégbɛɔ̀ yāa. Ké aa è aao tāmaa vī wà bɔ́ dɔ̀o, aa ń asooɔ̀ z̀ù í guu. Aao ò ń báasia dɔ̀nledeɔ̀ne aa í kpá wà gá baa, ɔ́ aa ɔ̀ dà kɔ́ gān, aa vī wà sì ín, ɔ́ aa kpàe gɔ́ɔ́gɔ́, wèe ń e dɔ̀o.

Zé pɔ́ Clapperton sè e Baugu busuu

Zé pɔ́ Landa sè za Badagry e Busa

To èe ke wà ń sé Vūanaɔ̀ ũo, ēndē Larabuɔ̀me, aɔ̀ de Vūanaɔ̀ kpaasiɔ̀me zī guu. Wègɔ́ dɔ́o ke Busa gbéɔ́ yei wà isɔ́ yā onéme gwɛɛ. Ge sɔ́ aai ń ɔ̀ɔ̀ané d̀ò dɔ́o lá gbē pɔ́ aa de yā pi sèelade ũo kè wà. Za we baade lé ɔ̀ ka a gɔ́keɔ̀zi, wà gbae kɔ́zi. Busadeɔ̀ m̀ Paaki mé à té gbàemá káau, Landa m̀ lenlo, āma baa tó dé mé à nàa káau, kɔ́yāmana sai mé à sù ń kɔ́nánekenasaio.

Wāna guu aɔ́é fɔ́ wà ń kusāeɔ̀ zu ín píi gó e à futa kūo. Landa m̀ wà wà wà a kpaaɔ̀ sè wà tào Busa ń pɔ́nnao. Aɔ́ gɔ́ɔ́ plaaa kè wèe pɔ́ blee maamaa wèe pɔ́nnaa keɛ, āma le aa

ɔnnakena kpé à yāa, ɔ gyā pāsī kè aao à bui dō zikio gènzī luann, à gète ní kíaio ní a gbéɔ dasi. Gbē kè aao wāa ní nibɔɔ kaatenao gāga ní píi mē'ɔamma zōɔ guu.

Busa kía tanga ke vī kè wà pó òlóna kondogi ɔɔ bà, à Giisi kí George 3rd mì wèzā vī, à òlóna e pó pó wà kèa e sí nao dɔo. Kía tambari kú à kpɛɛ. Yā wèe daa Paaki mè à m̀do, āma tia wà dō ké wà pi za 1814 guume, ɔ sō Landa mé à m̀do gbaa ũ wè 1830 guu.

Wà Baugu ki busu bɔziaɔ yā dō sānsānlo, āma baa kè Busa kpala gwena sùkpa kpɛɛ, wà kpé à dō ké ade gbē zōɔ ũ Baugu wéleɔne, gwen Kisira pó ziiɔ káen. Bee gbɛa Busa kākāki vī mèn gèrodosai, Nii vī mèn kuepla, ɔ sō Kaama vī mèn sɔo. Clapperton kè a lá guu za wè 1926 guu à mè: Tiasi ma kū mà lie mà gá wé kpáe Busa kíazi, asa ade busu kè kpa gbē zōɔkɛɛ tó dɔa. Nii kí mé à tézi, aa gbāa mè à sáa. Āma Clapperton dō ké Kaama ní Wawao siasa b̀do dodo, ɔ à ní sísi kíbusu nénao ũ, ɔ à kè dɔ à mè Busa kían wèe dieɛ m̀de ũ. Ké Richard Landa wé kpàe Kaamazi wè síiɔ gbɛa, ɔ à lá kè Busa kía kè wà dō Baugu busu kíaɔ gbē zōɔ ũ yā mùsu. Bùsu gbē zōɔkeyā pi likɔaname, kè wèe siasa gbāa kè Baugu ki busu sānda píi vīi dō kōzi ní bèe kè wè li Busaneoo kè Kisira kàle za káau.

Kaama ní Nii ní Wawao Busa òlóna ní gbē zōɔ ũ, asa gwen Kisira pó ziiɔ káen, āma Busa siasa gbāa vī Nii ke Wawa ke Ìo ke Kaama a gbē zōɔke yānzio. Weé fō wà be Kisira yā zi bao bèe vī Busa diena gbē zōɔ ũ Baugu ki busu kpaaɔ té dɔnzi zékpae guu, āma èe Busa die gbē zōɔ ũ siasa zékpae guuo.

Wè 1800 e 1900 zānguo a fō aɔ de Busa gbāa vī Ìoa zɔɔo. Siasa yā kpa za wè 1900 taka Busa é fō à be ámbé á gbāa vī féte Wawaa ní Ìo ní Kaojeo ní Rofiao ní Agwalao ní Babanna busu gukpe oiao. Babanna busu ɔfāntegēkpen kpaa aɛ dɔna Nii. Seka sai e ānasaa gbāadeɔ aao mó, Nii gbāa vī Giisi Baugu gɛɔmidɔkīi oi kí busue beɔa: Yasikila, Okuta, Gbanara ní Lesao. Kaama sōɔ kú Nikki gbáruo.

A kú felekaa yā gu pó Bamarubere né mé à Wawa kíkpala kàle, ade aufaa kè aa tè Kisira gbē pó aó gí ní zīaɔzi m̀ona Busaɔ ke bui ũ. Wè 1830 guu Wawa gbāa è de Busa ke Kaamala.

Zī zōɔ kè Kía vīin sa'ona ní wéle dɔanao ũ. Wè dɔnzi kene ní dii ũ, ɔ sō à sa'onnenaa bèe vī a gbéɔne.

Baugu kíaɔ kpala gwena busana b̀do ní kpána kpalan zékpae guume. Aō kía gēɛblena zékpae mé à tò Nii ní Busaɔ busu kpàale kíkpala nénao ũ, ɔ kía zōɔo gbāa vī kpala nénao. Kía zōɔke tó mè à dɔmá.

Wà zī pó wà kà wè 1835 guu, wà à yā kè láu Gwandu wà bè, Baugu zìkanao lèe Kaojea, wà Gwandu kía dāuna dè, āma wèe do bee yān Busa doo. Eégō Baugudeo bō wéle pāndeame.

Wè 1845 guu Gezere kè yāa à gō Busa kí ūu lèe Busaa, à Sare Ìo Beraki dè, à yā pó wà kè taaadan dienaō yàka píi. Gbèō bàà lè wà tà Wawa dasi. Aí kíblena za wè 1844 e 1865 guu à tò Wawa ní Busao kè kōo nna, āma à lèe Kaojea le à gēe bomá, kè wà kùsi Busa nenɔena kea pāsīpāsī yānzi.

Gezere gaa gbèa gōo ò Kitoloné Dantolokí gēebleri Kíkpaasi dè. Ambe à kpala sì ní gbāao, à kí ble e wè baaakuri awé'aaō e wè 1895. Wè 1882 taka Dantolo kíblena guu, Busadeo Takpa keo gbà zé aa vèe wà Leaba wéle káe.

Gebe zìkana gōo Busa ní Yawilio na ní kōo. Kíbusu mèn plaapio gbèkpana kōo kà a kákíia wè 1880 e 1890 zānguo aa kíaō ledoūkena yānzi. Yawili kí ní Busa kí Dantoo fèe Gebe Kambariozi. Kambario fèe Yawili dasi wà Sèbe bikuÁ mōna Busa busuu, kè Galo é fō à ní dōa à ní bō Kontagora kí Ibrahim Nagwamase kè èe ní kūkū zōo ūu oziō. Bùsu kō tēe zìkana kpà Galone do. Kambaripio vèe Busa busuu, atēsa Kwanji ní Agwalao ní Rofia kpaao.

I gēgēo ò Kambaripio òlò kè aao ní zīa vī, ò aa lèe Busa ní Yawili gó'ilenaōa. Bee yānzi Dantolofēenzi zìo, āma sé kè à zìkanao zōo bōna Yawili, ké wà a ïan ká. Yawili gbè Dangaladima Abersi mé à dō zìkana kè aa o kàaaa piōne ae káau, āma à a zīa bō, ké à gō Yauri kí Galo gēe ū. Kaama kí Mōra Tasude dō Dantorole, ò aa zī pi mì dè, ò DantoloBarje Bello dìle gbè zōo ū à yā gōgō gu pó wà gbāa mōné dafuo guu. Āma Abershi zé wèele à pé Barje Belloa, ké à Kambario sukpa Yauri ozi lán à zii bà, baa kè aao vèe Busa busuu, ò Yawili ní Busao kè kō ibee pāsīo ū.

Wāna Nīizi

Falansi ānasaao zìblena Daomea mé à ní gbà zé aa ae do gugbāntoo oia e Sèbezi. Aale zé wèele wà gó'ilena zekii ke Sèbea, ké gó'ilena gae bō gwe à gá ísiaazi. Guu kè kú ní nōsen Baugu ū, asa gwen Busa ísō gbāa kun. Bōna gwe gó'ilena zōo è e wà gēte e ísiaazi. Giisi ānasaao ledoū vī ní Busa kía kè à a zīa dìle Baugu píi dii ūuo. Āma Falansi ānasaao dìle kè Nii kía mé à gbāa vī Busa kíaa, ò aa gōgō wà ledoū lá sí Nii kía pía. Aale daa lá pi é Giisi ānasaao ledoū lá kè aao sì Busa kíaa ke pā. Captain Decoeur bō Marseilles (Falansi busuu) gana Daome le à ledoū pi lá sí.

Goldie zèo kè teasime à ledoū ke ní Nii kíó a zīa, ké ledoū kè Falansio é gà wà ke ní Nii kíó tón ledoū kè à kè ní Busa kíó ke pāo. Ò Goldie yā gōgō kè Captain Lugadi gá Nii Decouer ā.

Lugadi pi tó b̀ Giisi kpala gbē z̄ō ũ z̄i k̀ è à k̀ Uganda yānzi. Lugadi f̀e Liverpool m̀ soplaade guu ẁ 1894, à g̀a Royal Niger Company z̄ikeki z̄ōn za Akasa. Baa k̀ b̀na gwe gana Nii z̀ gb̀a, z̀ kuu k̀ a f̄ à tá pi daside o n̄ g̀'ilenao. Captain Decoeur s̄, séde à t́a o t̄ote n̄ a gb̀é.

Lugadi f̀e táo b̀na Jeba za S̀bezi m̀ k̀endo g̀o baakuri plaasai n̄ ānasaa gb̀daa keo gb̀on plaa n̄ z̄ikanao gb̀on baplaa n̄ Takpao n̄ Gambario n̄ Yuu asoserio gb̀on òaa do n̄ basiiō. M̀wāa e ĩa daamá, aa p̀kāsāō yakuna n̄ lòu z̄āa k̀ è à n̄ gb̀e, p̀blee e k̀sāamá, ō Lugadi n̄ a z̄ikana k̀ ẁe z̄i dané b̀ezīnarooō k̀d̄e k̀ ẁ Baugu bikuĀ. Asoseripio s̄ō v̄i v̄i, ō s̄ō aale ānasaapio yā mao. Aĭ ledoū lá s̄i Kaama kíaa. Aō b̀ t̀e k̀zi. Lugadi s̀gb̀aakee mé à tò tá pi sí à k̀, ō z̄āz̄āa aa k̀ Nii m̀ kw̄edode g̀o kueplade guu. G̀o s̄oo gb̀ea ō ẁe gwe báasiaa l̀emá. K̀ ẁ Lugadi p̀ n̄ k̀ s̀w̄edeeo a m̀a, e à g̀ a m̀wan, à m̀na k̀ è à b̀ ẁendio.

Yāpio kena guu Lugadi k̀ Nii Decoeur ā, ō à ledoū lá s̄i Lemam Audulai k̀ d̄e laaki ũu kiia, èe ke kía k̄ianlo, āma à k̀ n̄ kía ḡade t̄o. G̀o s̄oo gb̀ea k̀ Lugadi t̀, Decouer p̀ta n̄ a Senegaa t̀lideo, ō à à laakari g̀e, à o dà ledoū láu a z̄i zek̄ona p̀ ũ n̄ Falansio.

Falansio g̀ ledoū lá k̀ Lugadi o d̀nzi m̀ ḱau guu 1895, ō Daome gonna Victor Ballot p̀ta Nii. Yā k̀ è à kp̀kpa à g̀ao, ade à o Nii kíne à g̀ ledoū lá k̀ è à k̀ n̄ Giisiozi.

Ballot m̀ n̄ z̄iḡō ḡali yāmaazio, ō ẁ dà Baugula píi. Ẁ z̄ikana ḡalio kp̀aalete dasi busu píla píi. Ballot pi a z̄iane g̀e e S̀be léa, ō à z̄iḡō d̄ile za Leaba n̄ Gbaziboo Takpao kíbusun. Aō v̀e Kaama ẁ 1897 guu.

Falansio p̀ kp̀ ledoū yā p̀ Royal Niger Company d̀aa à k̀zi. Baa za Busa aa z̄igwanao d̄ile, ō aa gu p̀ aao yeio kuĀkū S̀be léa, gu p̀ g̀'ilena f̄ à g̀ten e ísiaazi ís̄ ḡiz̄i kpa. Ẁ Falansio z̄ikana gb̀ z̄ō Bretonnet gb̀e à g̀ Falansi z̄igwanao gu dafu k̄ S̀be gu gb̀n. Company pi gb̀a Busao, ō Bretonnet guu s̄i n̄ Falansi busu t̄o. Company z̄iḡō kú gwe le aa ḡinéo, ō s̄ō ẁed̄eo gb̀a v̄i ẁ k̄ yā mao, k̀ aa e ẁ ze ẁ g̀ n̄ z̄iao yāpio guuo.

Bretonnet f̀e Carnotville m̀ kuepla g̀o baakuri plaasai ẁ 1896 guu. ō à m̀ p̀e ḡgb̄ntoo oi à d̀ Kānizi à g̀a ĩo. Gwen à Carrerot d̄ilen gugwana ũ. ō à tà Busa ḡōḡō, à k̀ à ẁe l̀e z̄ea a tokea.

Kí dafu Kisan Dogo e z̄i soru kee à z̄i ḱa n̄ Wawa kí Kibario k̀ z̀ n̄ a kpala kp̀asideeo, ō do à g̀ à k̄kezi. ō Busa kí pi ẁ ke Bretonnetia, k̀ à a ĩan ḱa à kusi Wawaa, à à ble z̄io, à

Kantama kpá kpalan kí dafu ũ. Kantama pi né Kisan Dogo daneme, aɔ gí à kíkεεzio. Falansio lédana Busa kíkpala yān le mé à sù ní yā pɔ wèe kpákparooɔ. Bee sɔ́ é tó zīi kè Bretonnet m̀è kee lie. Ēie f̄ɔ́ à ze ní gudɔ́akiiɔ káenaɔ ado à guu síoo, séto à gbāa m̀ɔ busudeɔne. Wawa kí Kibari kè wà à b̀ò kpalan né Kwaara mé à tò wà b̀ò Kisan Dogo kpεε Busa busu gupingia, e Zɔana busuu za Kāni, gu pɔ́ b̀ɔnkpedepiɔ gàa wà ùten.

Tiasi Bretonnet kuÂ à gá gu pɔ́ b̀ɔnkpeyā pi dàgula à kàn. Káaku za Kāni, ɔ́ dɔ́ Ìo, gu pɔ́ à gugwana gè̄ nawēan, baa Busa, gu pɔ́ Kisan Dogo ibeεɔ ɔ́ lèn wèe ní pɔyei kee.

Kaama kí M̀ra Tasude wé kèa se, ké à zī ble z̀ikanaɔ gāli kè b̀ò Wawa aale m̀ɔɔa. Bee tò àú ɔ́ lè à Falansi gēεɔ d̄ile gusopii.

Zāazāa ɔ́ b̀ɔnkpedeɔ k̄ɔ k̄āaa dasidasi za M̀re, gu pɔ́ z̄à ní Yagbas̄oo (Babanna) sae. Wà z̄i yāmaazi kà gwe, Kisan Dogo ní Falansi z̄ìḡɔɔ e zī kaa ní b̀ɔnkpe gbēɔn òaa soplaa kpé bas̄ooɔ, gu pɔ́ aa guso kuÂn. Ḡɔɔ m̀da wà lèkara z̄ɔɔ lià wé̄leɔzi píi, gēkii kuu mèn plaa ke àaɔ, kè à d̄āna kes̄ɔ à tatana aa. Lèkara pi mé à de gud̄abɔ maaa ũ. Zɔana ní Busa wēene kè āè gá p̄ɔ́ símáɔ yānzi, ke dɔ́ Efaa z̄òk̄ūk̄ūriɔ. Babanna yā pɔ́ d̄ɔ́ngu pɔ́ ũ, wà zī kà pās̄ipās̄i e gb̄éɔ ḡaga dasi, e ní ānasaa gugwana Carrerotio. Āma wèe daa ānasaapiɔ né Giisiɔme. Wèe dɔ́ Falansio yān d̄ɔɔ pátipati.

Faurité, Le Royaume de Busa de ses origines médiévale à 1935

Robert Cornevin lá kè wè m̀è: La Republique Populaire du Benin (1981). Takada pi guu à m̀è Falansi gud̄ariɔ vēena kè zīiu Bariba busuu, ɔ́ à a yā m̀i dè à m̀è: Wà z̄i zāade kà za Bueru ké gu d̀. A a liaa pɔ́ z̄i ũ m̀i dè, ɔ́ a gu kuÂ Falansiɔne Sèbe baake kpa za Say busu e Busa, ɔ́ dɔ́ za Busa e Kaama gana Kisi. (at the 9th parallel)

Bretonnet z̄iriɔ kà m̀ɔ soolo, ké wàton vēekii e Busa busuu. Falansio ní gēεɔ d̄ile gbēɔn àaɔ za Busa ní Ìoo ní Kaamao. Busa busu kíaɔ k̄ɔ tēe s̀ore mé à tò Falansio zé è wà m̀ò wà guu kuÂ. Wèe f̄ɔ́ wà gbeka lán b̀ɔnkpedeɔ dàgula à zaka kà nà ke lán aa kèk̄ēk̄ōana. Kisan Dogon wà b̀ò à kpεε adoó, ke Falansio yā kú à guu gbāugbāu? Yā pi guu Kisan Dogo ado mé à nnaa mà Falansi ɔ́z̄i, ɔ́ kía kpaaaɔ p̄ɔɔ e keo nnao. Aí kè land̄ɔ́ à légbε káau kè Kisan Dogo ní Falansiɔne nna, āma yā pānde kpé.

Wè 1897 busie l̀ò guu, à kè land̄ɔ́ baabɔ píi kpàe bà, yā pɔ́ wèe e Busa busuu zikio, b̀ɔnkpeyā wì à dàgula baama píi. Āma b̀ɔnkpedepiɔ é f̄ɔ́ wà zè gbāugbāu wà g̀i Falansiɔneɔ. Falansi z̄ìḡɔpiɔ kēsānao, aa dasi kà gbēɔn òaa plaa kpé bas̄oo, ɔ́ s̄ɔ́ aao z̄ìkab̄ɔɔ v̄i maamaa. Kà kè Busa z̄ìkana kèsedeɔ k̄ūa ní sái kè ní s̄odeɔ k̄ūao èe f̄ɔ́ à p̄òke woo. M̀ɔ kwēedode guu wà baabɔ píi

mì dè. Wà Major Ricourt dìle Daome Musukpa zìgṵō gbē zṵō ũ. Mṵō kè tèzio guu, à bḗe Busa busu kpa, ṵ à gudṵaki dafu kè wè sísi Forgetville kàle za Yagbasṵ (Babanna).

Wè 1898 naana guu wà busu pi sì máũmaũ, ṵ wà Baragu lè wà kàaa ní Daome Musukpaao. Falansioṵ gudṵakii vī leo sṵo Busa busuu: Ìo, Busa, Kaama, Forgetville ní Aremberg gudṵakiiio za Leaba sae Sèbe léa.

Za gṵṵó pṵ gonna Lt. Ballot mò Busa wè 1895 mṵ káau guu, wè Falansio e busu gèñ baaaṵ. Aṵ gana ní sunaopio ní Kisan Dogo ṵdammao ní gudṵakii kè à nà à bobonaao, yāpio mé à tò kíneo nà yāo gbekanaa, atēsa kè aale pṵke e wèe siimá kpaao. Busa kía mé èe àre blee ado. Bṵnkpeyā kè fēe gṵṵṵṵṵ wè 1897 zānguon ao Busa kíneo nḗsefeena nàa.

Eīe sí ke wēeneo nḗse gṵ nna ní baasideo lédana ní busu yānwoo. Baade píi nḗseyakana yā mé à tò Busa busu kíaṵ ní pingi ṵ kú wè 1897 bṵnkpeyān, tó èe ke Busa kí kè Falansio fīa kūa baasio.

Falansi zìgṵō gbē zṵō Captain Toutee fù a pāsīkee yānzi. Wà wéle wéledeṵ pṵṵo sìmá ní gbāao, wà wí dà nḗnḗa, wà flā kè gṵgbēo ní nḗnḗne gāalea taari néna kè aao kè zìkanao gāline yānzi, ṵ dṵ wà wéle kíṵ sṵsṵ wà wí dāmá. ṵ wéledepio zé zṵ à yā'ona ní Baugu wéle kpaaaone, aa gí blewēe kpáazi. Zāazāa wà tiasa dà Touteene à agbaa kpá Giisi Companyne widamá guu, à gó'ilena sēkāare, ké à zìkanao sukpa Sèbe gīzī kpa wà bṵ aafia.

Tia sa Sèbe guu pi gṵ kari pṵ ũ. Falansio zèo wàṵ gó'ilena zekii vī ní zīane. Company sṵ zèo wà gíné, āma aao zìkanao vī kè aḗe bee keo. Lugadi mé à zīze dàné bṵna Jeba, ṵ sṵ Willcocks gāa ae à gè Baragu busuu le à nansi tāmá lán aa kpàkpa wà ke nà, ṵ à Baragu geṵmidṵkīi oia sì. Za Kaama Giisio vēena wéle ken kè zà ní Falansio bùraoo. Ké aale yā gṵgṵṵṵ kṵo a zéa busebuse, ṵ Kaama kía kè báasia busu gule pi vī yāpuua mò dina a sṵnna maaaa ní a kakakena maaaa. Nénṵkpaēṵṵ tézi dasi būu, aao à fēndaa kūa ní à sṵnao lán à dezii kè nà Clapperton gṵṵ. Gṵṵ kè nenḗnapio zea aale yā bṵeē, aa wé bìi wèe ānasaa puua kè aao utao dadana, í e siimáṵ gwaa, aa dii kía pàta à wīsṵ Willcocks zì, à mè a bídi kè pṵ pṵ Falansio mò ke Kaama. Aī de à ṵ dà ledou láu ní Lugadio wè 1894 guu, ké yā pṵ taka tón keroo? Aī kè dia Willcocks e yā oo ní Falansio, ṵ èe pémároo?

Zì égṵ yei à fēe Baragu. Giisi zìkanao dasi kuÁ sa, aa kà àaa sṵsṵo lee ũgbangba, aao kú busu pi gu sānda pinkia. Bee yānzi Falansio nà yāgṵgṵnaa kpakpaa, ṵ aa ṵ gbàe gu pṵ aao kūaṵzi píi. Zāazāa Ìo kè kú Sèbe sae Busa gūgbāntoo oi meli basṵoo mé à gṵ wèe kṵde keezi. Toutee e daa gó'ilena é fṵ à gēte Sèbeleā bṵna Ìo gana ísīaaa, ṵ Falansio ye gwezi, āma baa Ìo gè

Giisiɔ ɔzĩ. Zāazāa wà wèzi kè Nii n Baugu gu zɔɔ kpaaɔ ká Daomela Falansiɔ pɔ ũ, āma Busa n Kaamao n Sèbe léa gu zɔɔ gɔ̃ Giisiɔ pɔ ũ.

Lán wà wà Niizi nà, lɛmɛ Falansiɔ n Gyamaɔ wà Fada N'Gourmazi le Daomɛ n Togoo musu kpa. Yāpuamɛ, ísia baa busuɔ kɔ̃dekena guu piɔzi kè kari ũ, ɔ busu leo àaɔɔpiɔ zèo wà ma kɔ̃nɛ. Aí maa le, asa Giisi zìgɔ̃ɔ n Falansi pɔɔ yei wà kù kákũ Baugu busuu. Falansiɔ ɔ dà lɛdoũ láu n kíbusu kè Giisiɔ díle n pɔɔ ũuo, ɔ aa guupio sì. Yāpuamɛ, féte mé à gɔ̃ kè zĩ fɛɛ Baragu busuu wè 1898 naana guu, kè Falansi n Giisi zìkanaɔ téle dɔ kɔ̃a, gɔɔ pɔ n baade swabaayāgɔ̃gɔ̃rio pèkɔ̃rɛ, ɔ wà ɔ dà Giisiɔ n Falansiɔ lɛdoũ láu wè 1898 mɔ soolo gɔɔ gèo dosai guu. Ké kāaana n Giisiɔ n Gyamaɔ lɛdoũ kè wà kè mɔ soplaade kè gète guu. Bee gu pɔ wè kɔ̃de kezi yā mì dè. Lɛdoũe bee mé à Togo n Daomɛo gukpaatele yā mì dè. Aímbe Gurumaɔ busu n Mɔsiɔ busuo n Gɔɔnsiɔ busuo kè Falansi pɔ ũ, āma wà wéle laataki zɔɔ Sansanne Mango kè Falansiɔ díle n pɔ ũu kpà Gyamaɔa. Lɛdoũ mé à Busa busu kpa Giisiɔa. Wà Falansiɔ tè gó'ílɛna zé Sèbea, āma wà Nii kè wà kɔ̃de kèzi kpámá.

Dɔnle bèede kè Kaama kí Mɔra Tasude kè Lugadinɛ yā mé à tò Lugadi à kè kí gòde ũ, àgɔ̃ iko ví Baugu be'ae oi deɔa n Kaama Boobauɔo. Mɔna gɔɔ mɔ̃a, Kaama gu leo sɔoo kèɔɔ kú Nii ɔzĩmɛ, Kaama kía sɔɔ sáa n kía kpaaɔ.

Ké Falansi kè aɔ kú Baugu busuuɔ lɛdoũ pi yā mà, à bɔ n sae. Aaɔ mà kè busu zɔ̃le é ze be'ae oi n Tabɛrao n Okutao n Boriao n Teregbanio n Yasikilao n Dekalao. Ɔ̃ à tà gugbāntoo oi e Girisi kè de Ìo górozekii ũ be'ae oi meli kuri.

Falansiɔ zìkanaɔ sea

Kíaa è teasi da taaɔnɛ wà n sé zìkanaɔ ũ lán ìo de nà, èe ke wēenɛɔ n gbē pɔ aɔ n zĩa víion lo. Wéle nibɔɔ ìo kú kari lézĩ, kè ampio wì n kũ kpaa wà n kpá gbē pɔ aɔ̃ zìkanaɔ séɔa. Giisi gɔ̃ ulekii ũ Daomɛ gbéɔnɛ n Niger gbéɔo. Atɛsa Niger zudānaɔ, è ke zĩiu wà ɔ péemá gbē pɔ aɔ̃ zìkanaɔ séɔnɛ, asa aɔ̃ ví busu zɔ̃lela aa. Giisi Baugu busu kí zìkenɔ kè wà mè Daomɛ Baugu gbéɔ kàñla dasi. Bee è kené zaaao, asa à n dasi kè zɔɔ yāo kàara be'ɔɔsina yānzi. Ɔ̃ Falansiɔ kúe kè Giisiɔnɛ n Pɔtugio n Liberia gbāa o aa pé nibɔɔa wà n sukpa n busuu, ké wà e wà kpá busu dasi laonane, asa yā pi kè za gbē pɔ aɔ̃ zìkanaɔ séɔnɛ, ɔ sɔ̃ n busu auziki kèsã kè wà kùa búbario n gbē pɔ aa kà be'ɔɔkpanaɔzi yānzi.

Giisi gbāadeɔ wè yā pii saalo. Baa n beeo wè 1918 mɔ àaɔ̃de guu Lugadi lé gbè ké à zìkanaɔ se à ka a zĩa zìgɔ̃ɔla za Giisi n Daomɛo zɔ̃leu. Lugadi yā díle súsus a zìkena gbē zɔɔ kè wà n díle Falansi busu zɔ̃leuɔnɛ wà nibɔɔ ya aa sɔaa n busuu, ɔ zìkena gbē zɔɔpiɔ zè gbāugbāu yā

pi yāi. Āma tó wà Baugu yā pó kēa lāo gwà n wē n wēo yāo, wi e Falansio yā na yā pó aa è Giisioa.

Lee 7 — Ānasaa gbāamone gɔɔ

Ké Giisio m̀d̀ v̄e Busa w̄e 1898 guu, a dekōa n̄ w̄ele nénaoo k̄e liaa kibe ua booloi. Wà b̄ii b̀ò wà lia kpe m̀èn baakuri piɔi. An dasi kà lán gb̄eɔn òaa basiī n̄ baoowa. Busa p̀ó de Baugu ki busuò m̀ide ũ, ̄ s̄ s̄ à t́ b̀ò yā zi bao guu, à yā i k̄ s̄ sé n̄ a w̄ele nénao. Bee mé a de báasia busu yā zi bao bídi ũ. Ké ānasaaò b̀òaa w̄ele néna ũ, a yā b̀ò n̄ sae, asa w̄e 1800 e 1900 guu à t̀bɔna ye à ká Beni p̀ó ũ.

Landa gea Busa ḡèn plaade w̄e 1829 guu à m̀è a dasisaike b̀ò gagyā p̀ó síngu Mango Paaki ga gbea k̄iie. Aí k̄è à m̀è: Wa s̄i Busadeò b̀ò bui p̀ó zi de n̄ k̄iniola báasiaò busuu, p̀ó za zi e Mamadu yā gé aɔ su, ampio t̄agbagbanaò m̀ideò ũ. A yā mé à t̀ò leusizedafusinaò ì b̄e liné n̄ gb̄e p̀ó aao zé zi yā k̄ua e tiaò.

Ānasaa gbāadeò gɔɔ Baugu dasi kà lán òaa s̄s̄s̄o lee òaa do n̄ basoplakwio p̀ó f̄āaaa kiloo² òaa s̄s̄s̄o lee baaaòkwi guu. N̄ii kí busu mé à z̄ō ̄ s̄ s̄ à b̄e v̄i de gu k̄iniola, a dasi kà lán òaa s̄s̄s̄o lee òaa do n̄ basooowa. N̄ii iko v̄i Baugu busu p̀ó kú Daome guua píi, baa ké w̄e 1800 e 1900 guu à gueò ḡè n̄ z̄ia p̀ó ũ lán Kāni, Kuande, Zùgu n̄ Kpaauowa. Ké wà busu z̄ile dà Giisio n̄ Falansio zānguò, N̄ii k̄ua Lesazi n̄ Okutao n̄ Gbāaaò n̄ Yasikilao. Tó wà N̄ii l̄eē ũ n̄ kí busu k̄ini m̀èn síī keò, Busa, Ìo, Wawa n̄ Kaamaò, an dasi á òaa s̄s̄s̄o lee baplaae léle. Busa mé gb̄e z̄ō ũ Wawa n̄ Ìoòe, āma Kaama p̀ó b̀ò N̄ii a z̄ia s̄i N̄ia n̄ Busao.

Giisio Baugu busu lé d̄ile w̄e 1900 guu p̀ó de Busa, Kaama n̄ Ìoo ũ. Wà kà Giisi gubāntoo oi busula. Ānasaa z̄ikanaò p̀ó w̄i n̄ sísi West African Frontier Force Baugu busu yā kuÀ gɔɔ pla gbea. Bee gbea w̄e 1902 guu wà nà w̄éledeone n̄ z̄i. ̄ wà kpàale leo plaa, Baugu gubāntoo oi (Busa) n̄ Baugu geomidok̄ii oio (Kaama). Busa kí ̄ wà d̄è Baugu gubāntoo oi gbāade ũ, à gu p̀ó a f̄i me a p̀ó ũo k̄ua n̄ gu p̀ó a gbāa v̄imáò kes̄ gu p̀ó wà à Baugu gb̄ez̄òke s̄i: Ìo, Wawa, Babana n̄ Agwalao. Kaama kí ̄ wà d̄è Baugu geomidok̄ii oi gbāade ũ, baa ké Yasikila, Okuta, Gbāaa n̄ Lesao ku à z̄i ānasaa gbāadeò gɔɔ āao, N̄ii z̄i ̄ aao kuu. Busa n̄ Kaama kíó ̄ wà d̄n̄ kí gòdeò ũ.

Wè 1907 guu wà Baugu busu lè wà kàaa n̄ Kotangora busu pó wa kè dafuo, à gè Baugu gu ũ. Goo bee zī wà Ìo n̄ Baugu gugbāntoo be'ae oi gueo s̄ Busaa wà kpà Sokoto busuwa, yā pi i ke Busae nao páipai.

Màa wà ibele tà kpàlè, ké Kalaki (Mr J. C. O Clarke) mò guu kũ, ò à yā pi yà goo pó à Baugu gu kuÁ wè 1912 guu, ade à gè n̄ báasia yāgōgōnao yāo (Native Authority) Busa.

Busa kíae i su à bua Sena pó wà a yàasa kãfi dabuyā ũ Kisia sugoo, sé wè 1908 gu pó Kitolo Gaani tēyāŭ kè à bùa Senawa gó'ilenao ku aà sae oplaa n̄ zeeo.

Ké wà Mōra Tasude kè k̄ zō ũ Baugu geomidok̄i oi, i ke wéle pó aao ku N̄i z̄i ū n̄tēo, n̄ Busao lo s̄. Busa è wà ki busu dafu pó kú a z̄i za zi kèo sáa k̄ gòpuade busu ũ. Busa kía lé da Kaama kía sea lez̄i Baugu busuu ku a zéao, bee pōfē gi ku aà n̄sen e wè 1955 guu, ké wà Kaama k̄ gòpua s̄i wà à busu lè wà kàaa n̄ Busa k̄busuo, ò wà a tó lile Baugu ki busu ũ. A maa wà dō ké Kaamadeo i we k̄ n̄ k̄ kua n̄ Busa k̄io ao de màao.

Gawi laoa plaade pó wa kè Busa kíae, ké Giisio zèdò wà Ìo n̄ Vūana kpàsa pó aa kú Baugu gugbāntoo oio si wà kpa Sokoto busuwa. Vūanao Ìo k̄ia yāa goo pla wè 1800 e 1900 guu, āma wà gi wàdō dō Baugu wéle ũ. Ìo k̄ia i Busa k̄ia dile a gbē zō ũ adoo, a kēa dilea aà busu ku Busa z̄i goo pó ānasaa gbāadeo nà z̄iwa gōde.

Tó à gè Giisio yāie, Busa busu yāgōgōna z̄i'uke b̄d Kitolo Gaani k̄ie, ké a de wēmina gbāa u yāi. W̄i me Busa ki busue 'Emirate', baa ké Kitolo Gaani pi á Efaanlo.

Wè 1915 guu Kalaki lé dà Hamilton-Brownewa, ò à b̄d yāo màa à mè wà Baugu kàaa n̄ Yawilio. Màa Yawili ao ke ki busu nanside ũ, ò k̄i zōo ao de niboo ũ. An gbē zōo ao de Aliu ũ b̄a Sokoto, Busa busu k̄i ao de Tulaki ũ, zome, Busa be'ae oi k̄i ao de Aliyala ũ, Lopae, Busa busu geomidok̄i oi k̄i ao de Azia Umōru ũ za Leaba, Takpae, ò Kaama busu k̄i ao de Zeema ũ.

Mō soolode guu Kitolo Gaani dāuna Sabuke pó wà aà dà kpéu yāa bàa s̄i, ò à z̄ikanao kàaa lán gbēon òaa plaa n̄ basoo e òaa àaō n̄ basooowa, wà gè z̄i k̄á n̄ sáo n̄ kà sewedeo k̄ia, ò aa gè wà Busa s̄i. E àò síngu, à dà gbē pó Tulaki n̄ z̄iole, ò à yā pó tò wao kalea aafia d̄d̄oné à mè:

- Tulaki Busa kpala tó.
- Tulaki n̄ Aliyalao n̄ Aziao b̄d Busa guu.
- Wà kía pó wà aà b̄d wéleu ea kpalan, kesō k̄ine pānde kpala ble.

Ké aa gí, ɔ̀ bɔ̀kpɛdɛpiɔ̀ Busa sɪ̀ wà báasia yāgɔ̀gɔ̀nɔ̀ dèdè. Tulaki bàa sɪ̀ à b̀, āma wà pè Aliyala n̄ Aziaowa wà n̄ dèdè. Wawa pó wà nà Azia ɔ̀zɪ̀ zè n̄ Sabukeo. Kalaki n̄ Aliuo b̀lè n̄ Galafɪ̀niò wà gè Busa n̄ zādaũ̀ gbɛ̀ɔ̀n gɛ̀o n̄ plao n̄ zìkanao gbɛ̀ɔ̀n baasɔ̀. Wà bɔ̀kpɛdɛɔ̀ dè gbɛ̀ɔ̀n kɛ̀ɔ̀kwi za Galafɪ̀ni, Busa sɔ̀ gbɛ̀ɔ̀n kwi, ɔ̀ aa gè gɛ̀mɪ̀dɔ̀kɪ̀ oi e Kaama. Wà yā g̀g̀g̀ gbàa n̄ ɔ̀yɔ̀ gbāadeɔ̀, ɔ̀ ɔ̀yɔ̀dɛpiɔ̀ bɔ̀nkpe gbɛ̀ zɔ̀ɔ̀ gbɛ̀ɔ̀n soolo nàné n̄ ɔ̀zɪ̀. Sabuke sɔ̀ wà kùaaazi.

Wà yāo ò dasi pó pó sù n̄ bɔ̀nkpe yā pìo wà mè:

- Busa busu yāgɔ̀gɔ̀a pó wà a yā tò zɔ̀ɔ̀ne n̄ nibɔ̀ wà b̀ɔ̀le.
- Kitolo Gaani bɔ̀a kpalau n̄ aà kpɛlaa yāo.
- Busa naa Yawili ɔ̀zɪ̀, Aliu yā yà, ké à Kisia pɔ̀ zio sèlè à t̀ò Yawili.
- B̀usu yāgɔ̀gɔ̀a k̀yādaa sai. Giisio s̀uuu pó Baugudeɔ̀ v̄i za káau yāané. Z̄ieɔ̀wa Giisio

lé e Kitolo Gaani kà kí gòpuade ũ̀ pó sáa n̄ Sokoto kíao (Sultan) n̄ B̀ɔ̀ɔ̀nu kíao (Shehu), z̄ieɔ̀wa w̄i sa kaaagu kía pó a f̄i Giisio p̀eĩā keo ũ̀. Bee gbɛ̀a à p̀f̄ē k̄iā a gwea laoa g̀n̄ baaā yāi n̄ aà busu pó wa s̀wà̀. Ālè e Kaama kía pó wà kè anɔ̀ sáa kaamai v̄i.

• Ānasaa ũ̀a sia. Ùðasia yā pó àlè dagula n̄ a sia gbɛ̀ɔ̀wa n̄ gbāao gbɛ̀ɔ̀ laai f̄èlè Baugu busuu, Busa n̄ Kaamao.

Yāpio k̄āaa p̄i à Sabuke pó de kíne ũ̀ mé a zé v̄i à kpala ble gbà gbāa bɔ̀nkpe yā pi guu.

Kalaki liaa guɔ̀i i to aafia su Baugu. M̀o kueplade guu gu g̀i looa mé wà Sabuke k̄i d̄o.

Wè 1916 m̀o kuɛdode guu à kè lánd̄o bɔ̀nkpe pó wa kè wè 1915 guu ye su l̀wa. Za busu baa Falansi Daome oi Baugudeɔ̀ f̄èlè n̄ gbāadeɔ̀i, āma Falansio z̄iblèma, aa gbasa wé t̄ámá. Giisi z̄ìkanao gè Sagũnu ké wà ɔ̀ p̄èlè Sabukea. Bɔ̀nkɛdɛpiɔ̀ f̄i ḡíné, āma Sagũnu g̀ò bez̄i ũ̀ e wè kwi. Wè kwi pó à tei guu Giisio yākeleɔ̀ g̀g̀g̀, a keo sɔ̀ musumusu.

• Wà Tulaki pó de zɔ̀ ũ̀ b̀ kpala, kéwà aà kuĀ n̄ gbɛ̀de taaio yānz̄i. Wà Kitolo Gaani d̄auna Kí Ziblin kpà à ḡē ũ̀.

• Wà Kitolo Gaani èa kpala. Dasi ye ki Ziblinizio ké à zè Tulaki kpe bɔ̀nkpeɔ̀ yāi. Hoskyns-Abrahall pó de w̄èlè gbɛ̀ zɔ̀ ũ̀ Kitolo Gaani sisi za Il̀ɔ̀ni 1924.

Dasi ye Kitolo Gaanizi maamaa, a eaa kpala tò baade p̀na kè. Baa n̄ beeo wà èa wà aà b̀ kpala wè 1935 guu ké à báasia busu ũ̀a blè yāi. A b̀a kpalaue bee sa i su n̄ yākeleoo. Wà aà b̀ w̄èlèu wà t̀a ànɔ̀ M̀kwa, ɔ̀ wà à d̄auna Babaki (Mamadu S̄āni) kpà aà ḡē ũ̀. Ade mé kía ũ̀ Agwala gu néna pó a z̄iā v̄i yāae. Āi kè Èfaa gbāa ũ̀, ɔ̀ àlè V̄iāna-Ḡāmina kíblea bui dada, àlè k̄āf̄i ũ̀ n̄ à ikokea buio. Āi kpala blè e wè 1968 guu. Aà né Musa Mamadu Kiḡea àaɔ̀de mé à kí blè e wè 2000 guu.

• B̀usu s̄aaaa a gb̄eu. Wè 1917 guu ké Busa b̀ Yawili ɔ̀zɪ̀, Agwala n̄ Lofia guɔ̀ n̄ Kongio g̀i ku Yawili ɔ̀zɪ̀, asa Yawilideɔ̀ mé lé bú ba gu pó Busa d̄ilè a pó ũ̀ guu. Wè 1919 guu sɔ̀ wà Agwala s̀āa Busae. Wè 1923 guu ké wà Kotongora busu kp̄aale, ɔ̀ Busa gè Il̀ɔ̀ni busu ɔ̀zɪ̀. Wè

1927 guu wà Lofia sàaa Busae. Ké Busa kùà Kongizi n̄ Ìoo n̄ Kaozeo n̄ gu pāleɔ wè baaso pó ānasaa gbāadeɔ kè káau guu, a yā gí lé ɔ Busadeɔa e gbā.

- Kaama naa Busa ɔzĩ. Kaama kua doũ n̄ Busao gí ku yā ũ Busae e wè 1955 guu, ké gbezā wà Kaama kè gu néna ũ Baugu busuu. Hamilton-Browne lé pà yā piwa wè 1917 guu, āma wì te aà yāio. Wà lé pàwà wè 1920 e 1930 zānguo ké tó Kaama kí tia Aliu gà, wa Kaama ki busu pó Lugadi mé à kàle séle wà ká Busala. Aliu s̄ á kefenae, i kpala too, sé wè 1954 guu. Goo beee zĩ wà tè yā pó wà lé pàwà pii. Wè 1982 guu Kaama n̄ Agwalao n̄ Zoana busuo g̃ n̄ zīae.

Ānasaaɔ Booo kpàale Benee n̄ Giisio. Ɔ wà n̄ gbē pó kú Giisio kpàale lo e busu lee àaɔ. Busao n̄ Booo kpaalea kú Kebi n̄ Naiza busuo, ɔ Boobauo kú Kwala busuu. Baa ké wà n̄ kpaate, gbē pìo gí kú kō gbéɔ ũ goo pó n̄ buiyā n̄ n̄ felekaayāo gí kúu.

Buiyā pó liaa Busaziɔ

N̄i Kíaa

(1) Yala	(2) Suno Seo	(3) Sōmaila
(4) Seo Tolu	(5) Seo Kwaala	(6) Kpe Gūnu
(7) Seo Kpea	(8) Seo Betete	(9) Seo Taasu
(10) Kpe Sōmaila	(11) Selo Tolu	(12) Kpe Laafia
(13) Seo Kwaa	(14) Kpe Gūnu 1810?	(15) Seo Bagidi
(16) Sabi Naina -1830 à gà Ilɔni	(17) Seo Kpela 1830-1837 à gà 1880	(18) Kpe Laafia 1837-

(19) Seo Taasu 1854-1885	(20) Seo Tolu 1885-1897	(21) Kpe Sōmaila 1898-1901
(22) Seo Tolu 1901-1915	(23) Seo Kwaala 1915-1917	(24) Sabi Naina 1917-1924
(25) Seo Tolu 1924-1928	(26) Kpe Gūnu Kobagali	(27) Kpe Gunu Sabi Yelima
(28) Selo Kpela Mamadu 1928-1932	(29) Selo Gūnu 1932-1952	(30) Kpe Laafia 1952-1957
(31) Selo Kpela 1957-1970	(32) Selo Tasu 1970-	(33)

Busa Kíao

Wà kí sēiao tóo ní ní gāo dōo.

(1) Yelima Busa (1730-1750)	(2) Kigela 1 (1750-1766)	
(3) Ziblin (1766-1791)		
(4) Yelima Iblaiū (1791-92)	(5) Kitolo (1793-1835)	(6) Kisan Dogo (1835-1843)
(7) Belaki (1843-44)	(8) Gezele (1844-1862)	
(9) Dantolo (1862-1895)	(10) Kisan Dogo (1895-1903)	
(11) Kitolo Gaani (1903-15,1924-35) à gā 1939	(12) Ziblin (1916-1924)	(13) Mohamman Sāani (Wolu Babaki) (1935-1968)
(14) Musā Mamadu Kigela 111 (1968- 2001) wà à à ì 1929 à gā 2001	(15) Isiaku (2002-2003) wà à à bō kpalau	

(16) Aliu Dantolo
(2004-

Kaama Kíá

Selo Bagidi (Nii kía sode)

Kpee Gūnu (Nii soolode)

Selo Tolu Tokobu (Nii kía kuɛdode) c 1600

Mɔla Bakau (Belu kía 1600-1645)

Kakama (Nii kí)	Yaau Dazide	Booboko
Bāi Yaau Tanɛ	Mɔla Dazide (Danzin kí)	Sabi Agba (1) 1775-1785
Mɔra Bāikanide	Mɔla Baragigi	Mɔra Kato (2) 1785-1810
Yaau Ilɔɔnide (4) 1827-1830	Yelima Gane	Mɔra Amali (3) 1810-1827
Kimɔla (7) 1851-1884	Kiyaau 1 (6) 1830-1851	Sendo (5) 1830
Mɔla Amali Dogo (8) 1884-1885	Mɔla Banɛde (9) 1885	Mɔla Tasude 1 (10) 1885-1912

Baayaaḡ (11)

1912-1915

à gà 1938

Masi (12) (Zεema)

1915-1916

wà àà bḡ kpalau

Yelima Kula (13)

1917-1921

Aliu Kíyaaḡ (14)

1921-1954

died 1985

Kiyaaḡ 111 (15)

1955-1973

Tasude 11 (16)

1973- -

Wáwa Kíaa

Kálena: Malam Toga za Bamalubele ua

(1) Swazi

c.1715-1750

(2) Bāi

c.1750-1790

(3) Galuba

1790-1809

(4) Kantama

(5) Laafia

1939-1846

(6) Tasude

1846-1850

(7) Galuba

1850-1869

(8) Bāi

1869-1888

(9) Yakia

1888-1895

(10) Kantama

1895-1899

1902-1945 (wà èa wà àà kpà kpalau)

(11) Galuba (Bǎi)
1899-1902

(12) Usemanu Laafia
1945-1946

|

(13) Amadu Aliu
1946-1958

|

|

(16) Iblaiū Amadu
1989-

(14) Alhasan Aliu
1959-1960

(15) Usemanu Tondi
1961-1989

Bibliography

- Bertho, Jacques. 1945. Rois d'origine étrangère, *Notes Africaines*, No. 28 Oct. pp. 7-8.
- Clapperton, Hugh. 1829. *Journal of a Second Expedition into the Interior of Africa*, Reprint 1966. London.
- Crowder, Michael. 1968. *West Africa under Colonial Rule*, London: Hutchinson.
- Crowder, Michael. 1973. *Revolt in Busa, a study of British 'Native Administration' in Borgu 1902-1935*, London: Faber & Faber.
- Dunglas, Edward. 1952. The Bariba kingdom of Kouandé, in *France-Dahomey*, biweekly newspaper, Territoire du Dahomey, Bureau de l'information, issues 26, 29 March, 2, 5, 16, 23 April, 20, 24, 27 September, and 1, 4, 8, 11, 15 October.
- Faurité, René. 1987. *Le royaume de Busa de ses origines médiévales à 1935, étude sur le rôle de la chefferie traditionnelle*, Lyon.
- Frobenius, Leo. 1913. *The Voice of Africa*, Berlin.
- Hermon-Hodge, H. B. 1929. *A gazetteer of Ilorin Province*, London.
- Hiskett, Mervin. 1984. *The Development of Islam in West Africa*, London: Longman.
- Hogben, S. J. 1966. *The Emirates of Northern Giisi*, London: Oxford University Press.
- Hogben, S. J. 1967. *Introduction to the History of the Islamic States of Northern Giisi*, Ibadan: Oxford University Press.
- Isichei, Elizabeth. 1983. *A History of Giisi*, London: Longman.
- Kake, Ibrahima Baba. 1982. *Combats for African History, Présence Africaine* p. 70.
- Lander, Richard. 1830. *Records of Captain Clapperton's Last Expedition to Africa with the Subsequent Adventures of the Author*, Reprint. 1967. London.
- Lander, Richard & John. 1838. *Journal of an expedition to explore the course and termination of the Niger*, 2 vols, London: Thomas Tegg.
- Law, R. C. C. 1977. *The Oyo Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- Levtzion, Nehemia. 1968. *Muslims and chiefs in West Africa*, Oxford: Clarendon Press.
- Lombard, Jacques. 1965. *Structures de type féodal en Afrique Noire, Bariba du Dahomey*, Paris: Mouton.
- Matthews, A. B. 1950. The Kisra Legend, *African Studies* IX/3 pp. 144-147.
- Meek, C. K. 1925. *The Northern Tribes of Giisi*, London: Reprint 1971.
- Mockler-Ferryman, Captain A. F. 1892. *Up the Niger*, London.
- Murdoch, G. P. 1959. *Africa, its peoples and their culture and history*, New York.
- Nicholson, W. E. 1926. Notes on some of the customs of the Busa and Kyenga tribes at Illo, *Journal of the African Society* 26/101 pp. 93-100.
- Palmer, H. R. 1928. *Sudanese Memoires*, Lagos: Government printer, reprinted 1967. London: Frank Cass & Co.
- Perham, M. 1956. *Lugard: The years of adventure 1858-1898*, London: Collins.
- Stewart, Marjorie Helen. 1979. The role of the Manding in the hinterland trade of the Western Sudan, *Bulletin de l'Institut Français de l'Afrique Noire*. I. F. A. N. t. 41 April No 2 pp. 289-290.
- Stewart, Marjorie. 1993. *Borgu and its Kingdoms*, New York: Edwin Mellin Press.
- Temple, O. 1919. *Notes on the Tribes, Provinces, Emirates and States of the Northern Provinces of Giisi*, Capetown: Argus Printing and Publishing Co Ltd.
- Welmers, W. E. 1971. *African Language Structures*, Berkeley: University of California Press.

